

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ak. ZİYA BÜNYADOV ADINA ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

SÜLEYMAN XAN DƏRGAH

SƏFƏRNAMƏ
(fars dilindən tərcümə)

Tərcüməçi:
Şəmsi Pənahoğlu

Bakı-2014

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akad. Ziya Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu Elmi
Şurasının qərarı ilə nəşr edilir.*

Redaktor: **Məsiəğa Məhəmmədi**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər: **Möhsün Nağısoylu**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nüşabə Əlizadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Səadət Şıxıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Süleyman xan Dərgah. **“Səfərnəmə”**.
Fars dilindən tərcümə. Tərcüməçi: Şəmsi Pənahoğlu.
Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı, 2014, 136 səh.

İSBN 978-9952-485-12-7

Ş $\frac{070010004}{0103-2014}$ qrifli nəşr

© AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünəslıq İnstitutu, 2014

Tarixi Azərbaycanla bağlı 500-dən artıq səfərnamənin olduğu təxmin edilir. Onlardan çox az qismi (barmaqla sayıla biləcək qədər) Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Halbuki səfərnamə ədəbiyyatı tarixə işıq tutması baxımından çox böyük maraq doğurur və ən etibarlı mənbələrdən biri hesab olunur. Çünki o, hal, hadisə və prosesləri özündən sonrakı nəsillərə daha dolğun şəkildə çatdırır. Düzdür, səfərnamədə müəllifin subyektiv fikir və münasibətləri də ifadə edilə bilər. Lakin, bununla belə, səfərnaməni yazan şəxs özü o hadisələri görmüş, eşitmiş, bir çox hallarda isə şəxsən yaşamışdır. Ona görə də tarixi, o tarixdə baş verən hadisələri, xalqın həyat tərzini, məişəti, inancını, bütövlükdə mədəniyyəti və ədəbiyyatını, dövrün idarəçilik sistemini, fərdi və ictimai münasibətləri, müəyyən elmləri və s.-nin öyrənilməsində səfərnamələrin əhəmiyyəti və rolunun sübutuna ehtiyacı yoxdur. Bu baxımdan Süleyman xan Dərgahın “Səfərnamə” əsəri də istisna deyildir. Əsərin yazılma tarixi çox da uzaq olmayan bir keçmişə-1881-ci ilə təsadüf etsə də o, öz dövrünün idarəçilik, maarif və təhsil, pul-maliyyə və mühasibat sistemi, mürəkkəb şəxsi və ictimai münasibətlər, əsərdə adıçəkilmiş şəhər və kəndlərin o vaxtkı vəziyyəti, yollar, aşırımlar, dağlar, çaylar, bağlar, tarixi abidələr, kommunikasiya və rabitə vasitələri, xalqın məişəti, əxlaqı, inancı, adət və ənənələri və bir çox digər məsələlər barəsində ilkin mənbə kimi maraqlı məlumatlar verir.

Mövcud tərcümənin Süleyman xan Dərgahın İran Milli Şura Məclisinin Kitabxanasında 2311 sayılı şifrə ilə qorunub saxlanan “Səfərnamə” əlyazmasının orijinalından (8) tərcümə edilməsi onun dəyərini daha da artırır. Əsər mütəxəssislər, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Süleyman xan Dərgahın “Səfərnəmə” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə ön söz.....	5
Səfərnəmə.....	20
I fəsil. Yol əziyyətləri, təəssüratları, yolçular və s. haqqında	22
II fəsil. Təbriz həyatım, oranın qaydaları, mədrəsənin rəisi, dərş müdiri, müəllimlər, tələbələr və mədrəsə xəbərleri haqqında.....	45
III fəsil. Tehrana qayıtmağım haqqında	72
Dərgahın “Səfərnəmə” əsərinin fotofaksimiləsi	80
Xülasə (rus dilində).....	132
Xülasə (ingilis dilində).....	134

SÜLEYMAN XAN DƏRGAHIN “SƏFƏRNAMƏ” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNƏ ÖN SÖZ

Dövrünün ziyalısı və qələm əhli Süleyman xan Dərgah “Səfərnəmə” əsərini 1881-ci ildə qələmə almışdır. Əsər, adından da görüldüyü kimi, səfərnəmə janrında yazılmışdır. O, müəllifin Təbriz mədrəsəsinə müəllim təyin edilməsi, onun Tehrandan Təbrizə səfəri, Təbriz həyatı, Tehrana geri qayıtması, yol təəssüratları və s. məsələləri ehtiva edir.

Süleyman xan Dərgah haqqında əlimizdə, demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Əldə olanlar isə onun “Səfərnəmə”sindən təxmin olunanlardır.

“Səfərnəmə” əsərinin məzmununa gəlincə, o, aşağıdakılardan ibarətdir: əlahəzrət Qüdsi Şəhriyar (padşaha verilən təmtəraqlı ad-təşbehdir-*mütərcim*) elmlərin inkişafı və yayılması üçün Təbriz Darülsəltənəsində (hökumət evi, saray, vilayət-*mütərcim*) mədrəsə açmaq barədə göstəriş verir. Bu işin həyata keçirilməsi bəndələrdən böyük əsrəf Nəvvab Setaba və Allahın ruhu həzrət Etimadüssəltənəyə həvalə edilir. Həzrət tərəfindən bununla bağlı Tehran mədrəsəsinin rəisi Elxaqan Cəfərqulqul xana əmr göndərilir. O da bu əmri məlumat, xeyir-dua və icra üçün öz yaxınlarına-mübarək “Şəhab” mədrəsəsinin müəllimləri Məhəmməd Həsən xan Nazimə və Mirzə Qafar Nəcəlmülkə çatdırır. Beləliklə, adları aşağıda qeyd olunanlar mədrəsəyə müəllim təyin edilirlər:

- Məhəmməd Cəfər xan-təbabət və kimya müəllimi;
- Nəcəfquqlu xan Yavər-topxana müəllimi;
- Qafar xan Yavər-sadə sistem müəllimi;
- Süleyman xan Dərgah-fransız dili və riyaziyyat müəllimi;

Bu məlumatlar (Allahın ruhu) həşmətli təhsil nazirinə göndərilir. Həşmətli nazir də bu məlumatı axırıxeyir uca korpus generalı və böyük kərəm sahibi cənab Cəlal Boyata yetirir. Müvafiq göstəriş zilhəccə ayında tələsik Təbrizin Darülsəltənəsinə göndərilir və Elxaqanın yaxınlarından biri olan və müəllimlərin tədris işlərinə baxan general Mirzə Cavad xanın rəhbərliyi ilə bu əmrin icrasına başlanılır.

Əsərin müəllifi Süleyman xan Dərgah bütün bunları və Təbrizə səfərinin tarixçəsini aşağıdakı 3 fəsil şəklində yazıb möhtərəm dostlarına və yaxınlarına çatdırır:

I fəsil. Yol əziyyətləri, təəssüratları, yolçular və s. haqqında;

II fəsil. Təbriz həyatım, oranın qaydaları, mədrəsənin rəisi, dərş müdiri, müəllimlər, tələbələr və mədrəsə xəbərləri haqqında;

III fəsil. Tehrana qayıtmağım haqqında.

Məlum olduğı kimi, səfərnəmə ədəbiyyatı tarixə işiq tutması baxımından maraqlıdır. Çünki o, hal, hadisə və prosesləri özündən sonrakı nəsillərə daha dolğun şəkildə çatdırır. Düzdür, səfərnəmədə müəllifin subyektiv münasibəti də ifadə edilə bilər. Lakin, bununla belə, səfərnəməni yazan şəxs özü o hadisələri görmüş, eşitmiş, bir çox hallarda isə şəxsən yaşamışdır. Ona görə də tarixi, o tarixdə baş verən hadisələri, xalqın həyat tərzi, məişəti, inancı, bütövlükdə mədəniyyəti və ədəbiyyatını, dövrün idarəçilik sistemini, fərdi və ictimai münasibətləri, müəyyən elmləri və s.-nin öyrənilməsində səfərnəmələrin əhəmiyyəti və rolunun sübuta ehtiyacı yoxdur. Bu baxımdan Süleyman xan Dərgahın “Səfərnəmə” əsəri də istisna təşkil etmir. Əsəri oxuyarkən o dövrün idarəçilik, maarif və təhsil, pul-maliyyə və mühasibat sistemi, mürəkkəb şəxsi və

ictimai münasibətlər, əsərdə adıçəkilmiş şəhər və kəndlərin o vaxtkı vəziyyəti, yollar, aşırımlar, dağlar, çaylar, bağlar, tarixi abidələr, kommunikasiya və rabitə vasitələri, xalqın məişəti, əxlaqı, inancı, adət və ənənələri və bir çox digər məsələlər barəsində ilkin mənbədən məlumatlar əldə edirik.

Mövcud tərcümə Süleyman xan Dərgahın İran Milli Şura Məclisinin Kitabxanasında 2311 sayılı şifrə ilə qorunub saxlanan “Səfərnəmə” əlyazmasının orijinalından (8) edilmişdir.

Bütövlükdə Süleyman xan Dərgahın “Səfərnəmə” əsəri Azərbaycan dilinə qazandırılmış yeni bir mənbədir. Bir çox elm sahələrinin mütəxəssisləri özlərinin tədqiqat işlərində bu əsərdəki məlumat və materiallardan yararlı bilirlər. Həm də bu əsər sadə və lakonik bir dildə yazıldığı üçün geniş oxucu kütləsi üçün də maraqlı ola bilər.

Bir neçə kəlmə də əsərin tərcümə xüsusiyyətləri haqqında. Rəvan və rahat oxunması, oxucunu yormaması üçün tərcümənin maksimum səlis bir dillə yerinə yetirilməsinə çalışılmışdır. Əslində tərcümə dediyimiz hər hansı bir dildə ifadə olunan məzmun və mənanın başqa dilin qayda-qanunlarına, ifadə tərzinə və standartlarına uyğun və ən asan başa düşüləcək bir şəkildə verilməsindən başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan tərcümə elə edilməlidir ki, onun tərcümə olması ilk baxışdan sezilməsin və hiss olunmasın. Belə tərcüməni oxuyanda, sanki, heç tərcümə deyil, ana dilində yazılmış bir əsəri oxuyursan. Süleyman xan Dərgahın “Səfərnəmə” əsərini fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən məhz bu prinsip əsas götürülmüşdür. Amma qarşıya qoyulan məqsədə nə dərəcədə nail olunması hörmətli oxucuların rəy verə biləcəyi bir məsələdir.

Tərcümədə o dövrə, xüsusən onun məişətinə aid söz və ifadələr, eləcə də istilahlardan, həmçinin bəzi adların izahının aid

olduğu səhifənin sonunda verilməsi məqsəduyğun hesab olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən, başqa dillərdə ölkəmiz haqqında yazılmış və ya möhtəviyyatında ölkəmizlə bağlı məlumatların da yer aldığı bəzi səfərnəmələr haqda məlumat verməyi münasib gördük.

Səfərnəmə janrı ədəbiyyatşünaslığın irihəcmli janrlarından biridir. Əlbəttə, hər hansı bir əsərin adı səfərnəmə olmaya bilər. Ancaq onun möhtəviyyatı və mahiyyətinin sözügedən əsərin məhz səfərnəmə janrına daxil edilməsinə əsas verməsi mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatında səfərnəmədən danışanda ilk olaraq Zeynalabdin Marağayinin (1837-1910) “İbrahim bəyin səfərnəməsi və ya təsübkeşliyin bəlası” əsəri yada düşür (2). Bu əsər bir çox mənbələrdə səfərnəmə kimi təqdim olunmuşdur. Lakin əslində o, roman janrında yazılmışdır. Müəllifinin onu səfərnəmə adlandırması, çox güman ki, onun əsl həqiqətdə real həyat hadisələrini xatirə və bədii bir salnamə şəklində təqdim etməsi ilə bağlıdır. Vətənpərvər müəllif-əslən Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri Marağadan olan qələm sahibi, demokratik fikirli Zeynalabdin bəy Yaltada ticarətlə məşğul olarkən xəyalən vətəninə səyahət etmiş və misilsiz bir məharətlə dərin məzmunlu, geniş əhatəli roman yazmışdır. Adıgedən əsər həm də demokratik bədii nəsrimizin tarixinə ilk realist romanlardan biri kimi daxil olmuşdur. O, İranda, o cümlədən Güney Azərbaycanda baş vermiş 1905-1911-ci illər inqilabının zehni zəmininin hazırlanmasında çox qiymətli bədii salnamədir. Çox böyük ictimai-siyasi, sosial-mədəni və hüquqi-əxlaqi mahiyyət daşıyan bu əsər təkcə İranda (Azərbaycanda) deyil, bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən mütləqiyyət üsul idarəsinə, özbaşınalığa, haqsızlığa, hüquqsuzluğa və cəhalətə

qarşı yönəlmiş və insanların, xüsusən də gənc nəslin cəmiyyəti dəyişmək arzusu və inqilabi dünyagörüşünün formalaşmasında, onların demokratik ideyalar uğrunda “istibdada, zora və anarxiyaya qarşı mübarizəsində” (2, 4) qeyri-adi dərəcədə əhəmiyyətli rol oynamışdır. “Səyahətnamə”nin dəyərini əsəri o günlərdə oxuyanlar bilirlər... O dövrdə bu nöqsanlara və mənfiliklərə adət edib, öz fəlakətli yaşayışından başqa bir həyatı gümanlarına belə gətirməyən adamlar bu kitabı oxuyanda sanki yuxudan oyanır və şüddətlə silkələnirdilər. Çox adam tapmaq olar ki, bu kitabı oxumaqla ayılmış, ölkənin abadlığı uğrunda mübarizəyə başlamışdır (6, 63).

Əsər 3 cilddən ibarətdir. Onun birinci cildində müəllifin adı olmamışdır. Yaxşı ki, olmamışdır. Çünki İranda çox böyük əks-sədaya səbəb olan bu əsərə görə əsərin müəllifi olmasında şübhəli bilinən bir neçə şəxs saxlanılmış, həbsə, işgəncə, cərimə, əzab və əziyyətə məruz qalmışdır. Zeynalabdin Marağayinin “İbrahim bəyin səfərnaməsi və ya təəsübkeşliyin bəlası” əsəri İranda, Türkiyədə, Misirdə və Pakistanda dəfələrlə nəşr olunmuş, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir.

Zeynalabdin Marağayinin özünə gəlincə o, 23 yaşından başibəlalı bir mühacir olmuş, Kutaisi, Tiflis, Yalta, İstanbulda yaşamışdır. Əslində o, özü İbrahim bəyin prototipidir. Məhz elə buna görə də İbrahim bəyin (yəni özünün) başına gələnləri “təəsübkeşliyin bəlası” adlandırmışdır.

Səfərnamə janrı qədim zamanlardan mövcud olsa da, onun inkişafı və çiçəklənməsi orta əsrlərə təsadüf edir. Xüsusən dəniz yolu ilə yeni torpaqlar (daha doğrusu, sərvət və xoşbəxtlik) axtarışına çıxanların, eləcə də missioner və dövlət tapşırığı icra edənlərin, demək olar ki, hamısı yol qeydləri-səfərnamələr yazmışlar. Səfərnamə müəllifləri əhalinin müxtəlif təbəqələrini

əhatə etmişdir (4, 67). Onların arasında səyyahlar, alimlər, tacirlər, orduları müşayiət edən mirzə-salnaməçilər, xəfiyyələr (kəşfiyyatçılar, agentlər), rəsmi dövlət təmsilçiləri, o cümlədən səfirlər dini təəssübkeşlər, sənət adamları və s. olmuşdur.

Azərbaycanla bağlı məlumat verən ilk səfərnamələr ərəb və ya ərəbdilli müəlliflərə aid olmuşdur. N.Vəlixanlı özünün “IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları Azərbaycan haqqında” əsərində bu barədə ətraflı məlumat vermişdir (3).

Səfərnamələrin bəziləri sırf kəşfiyyat məqsədi ilə yazılmışdır. Avropalılar və ruslar Şərqə, o cümlədən tarixi Azərbaycana ayaq açdıqdan sonra ölkəmizlə bağlı yazılan səfərnamələrin sayı çoxalmışdır. Belə səfərnamələrin əksər hissəsi Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar dövrünə təsadüf edir. Qeyd edək ki, səfərnamə yazmış xarici müəlliflərin bir çoxu bir neçə dil, o cümlədən Azərbaycan (türk) və fars dillərindən birini, bəzən də hər ikisini bilmişlər.

Bəzi səfərnamələrə diqqət yetirək:

1. Avqust Bentonun səfərnaməsi.
2. Hayenin səfərnaməsi.
3. Hatemin səyahətnaməsi.
4. İbn Bətutənin səyahətnaməsi.
5. İbn Fəzlanın səyahətnaməsi.
6. Vilyams Ceksonun səfərnaməsi.
7. Furiyinin səfərnaməsi: Abbasqulu Cəlil tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş və 1977-ci ildə Tehrandə çap olunmuşdur.
8. Kontarininin səfərnaməsi.
9. Fləndin Ujənin səfərnaməsi. Hüseyn Nursadiqi tərəfindən 1978-ci ildə fars dilinə tərcümə və nəşr edilmişdir.
10. Klavixonun səfərnaməsi.

11. Konte de Serseyin səfərnəməsi.

12. Lui Emilin səfərnəməsi.

13. Marko Polonun səfərnəməsi.

14. Molokunovun səfərnəməsi.

15. Nasir Xosrovun səfərnəməsi: A. Bertels tərəfindən fars dilindən rus dilinə tərcümə edilmiş və 1933-cü ildə Moskvada nəşr olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu əsər 1997-ci ildə T.Məhərrəmov tərəfindən fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və AMEA Şərqsünəslıq institutu tərəfindən çap edilmişdir.

16. Polkovnik Kasakovskinin səfərnəməsi. Əsər fars dilinə tərcümə edilərək 1984-cü ildə Tehranda işıq üzü görmüşdür.

17. Pulak Yakub Edvardın səfərnəməsi: Pulak Yakub Edvardın səfərnəməsi Keykavus Cəhandari tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş və 1983-cü ildə Tehranda nəşr olunmuşdur.

18. Naməlum müəllifin-venetsiyalı tacirin səfərnəməsi (Gündəlik): bu səfərnəmə Hələb-Urfa-Diyarbəkir-Mardin-Bitlis-Təbriz yolu ilə Təbrizə gəlmiş və 1507-1520-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşamış venetsiyalı tacir tərəfindən yazılmışdır. Əsərdə Osmanlı-Səfəvi münasibətləri ilə yanaşı, Mərənd, Xoy, Təbriz şəhərlərinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatı haqqında dəyərli məlumatlar vardır. Sözügedən səfərnəmə Mənüçehr Əmiri tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur.

19. Vinçentio d'Alasandrinin səyahətnəməsi: venetsiyalı V. d'Alasandri 1571-1572-ci illərdə 8 ay Qəzvin və Təbrizdə Venetsiya dojunun Səfəvilər sarayında elçisi olmuş, Osmanlı-Səfəvi münasibətləri, Səfəvi dövlətinin hərbi durumu, saray həyatı, iqtisadi vəziyyət, ticarət əlaqələri, ticarət yolları, Təbriz

və Qəzvinin memarlıq abidələri, adət-ənənələr və s. haqqında geniş hesabat hazırlamışdır.

20. Don Qarsiya de Silva Fiqeroanın səfərnaməsi: İspaniya kralı III Filip 1614-cü ildə diplomatik danışıqlar aparmaq üçün Don Qarsiya de Silva Fiqeroanın I Şah Abbasın sarayına göndərilməsi barədə göstəriş vermişdir. Bu göstərişin icrası ilə bağlı Fiqeroa 1617-ci ildə ticarət gəmisi ilə Hörmüzə daxil olmuş, buradan Lar-Kaşan-Şiraz-Qum karvan yolu ilə 1618-ci ildə Qəzvin şəhərinə gəlmişdir. O, I Şah Abbasla diplomatik danışıqlar aparmış və 1619-cu ildə gəldiyi marşrutla da geri dönmüşdür. Fiqeroa gördüyü, müşahidə etdiyi, öyrəndiyi bir çox, o cümlədən Qəzvin şəhərinin iqtisadi həyatı, memarlıq abidələri ilə bir çox məsələləri öz səfərnaməsində ətraflı şəkildə işıqlandırmışdır. Onun səfərnaməsi Qulamrza Səmia tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək 1985-ci ildə Tehranda nəşr olunmuşdur.

21. Petro della Vallenin səfərnaməsi: italyalı səyyah Petro della Valle 1614-cü ildə Venetsiyadan Fələstinə göndərilən elçilərin tərkibində İstanbula gəlmiş, daha sonra Misrə, oradan isə Bağdad yolu ilə 1617-ci ildə Səfəvilər ölkəsinə yollanmışdır. Burada bir müddət qalan səyyah 1623-1626-cı illərdə Hindistana səfər etmişdir. Petro della Valle Osmanlı, İran (Azərbaycan), Hindistana aid 7 hissədən ibarət bir əsər (səyahətnamə) yazmışdır. Bu əsər dəfələrlə italyan, ingilis, fransız, alman dillərində dəfələrlə çap olunmuşdur. Petro della Vallenin səfərnaməsinin Səfəvilər dövlətinə aid hissələri İranda Şüaəddin Şəfa tərəfindən farscaya tərcümə olunmuş və 1992-ci ildə Tehranda nəşr edilmişdir. Adıgedən əsərdə Səfəvilər dövrü Azərbaycanı ilə bağlı çox maraqlı məlumatlar vardır.

22. Fedot Afanasyeviç Kotovun səyahətnaməsi: Peşəcə tacir olan F.A.Kotov Rusiya Xarici İşlər İdarəsinin məxfi tapşırığını icra etmək üçün 1623-cü ildə Azərbaycana göndərilmiş və ona xəzinə mallarının satışını həyata keçirmək icazəsi verilmişdi. Kotov Azərbaycanda olduğu müddətdə ölkənin ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının müxtəlif sahələrində oxlu məlumatlar əldə etmiş və onları hesabat şəklində öz ölkəsinin aidiyyəti qurumlarına təqdim etmişdir.

23. Adam Olearinin səyahətnaməsi: qeyd edək ki, A. Oleari rus, türk, ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilirdi. Məhz elə buna görə də Hersoq III Fridrix onu Səfəvi dövlətinə göndərilən Holşteyn elçilərinin tərkibinə daxil etmişdi. Alman səyyahı A. Olearinin səyahətnaməsində onun 1633, 1636 və 1639-cu illərdə Moskva və İrana səfərləri öz əksini tapmışdır. Əsərdə karvan yolları, daxili və xarici siyasət, sənətkarlıq, dövlət quruluşu, inzibati ərazi bölgüsü kimi mühüm məsələlər haqqında geniş məlumatlar yer alır. A. Olearinin səyahətnaməsi İ.Barsov tərəfindən alman dilindən rus dilinə tərcümə edilmiş və 1978-ci ildə Moskvada nəşr olunmuşdur.

24. Evliya Çələbinin səyahətnaməsi: Osmanlı səyyahı Evliya Çələbinin tarixi və coğrafi məlumatlardan ibarət bu möhtəşəm səyahətnaməsi 10 cilddən ibarətdir. E.Çələbi 1646-1647-ci illərdə Gürcüstan və Azərbaycana birinci səfərini həyata keçirmişdir. İkinci dəfə isə Osmanlı sultanının rəsmi tapşırığı ilə o, 1654-cü ildə yenidən Azərbaycana gəlmiş, ölkə ilə bağlı çox maraqlı materiallar toplamış və onları qələmə almışdır. Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sinin Azərbaycana aid bəzi hissələri dilimizə tərcümə edilmiş və nəşr olunmuşdur.

25. Jan Battist Tavernyenin səfərnəməsi: fransız taciri Jan Battist Tavernye 1631-1668-ci illərdə 6 dəfə Şərq ölkələrinə

səyahət etmiş, İranda (Azərbaycanda) olmuşdur. Səyyah-tacirin Şərqlə ilk səfəri İstanbul-Ərzurum-İrəvan-Naxçıvan yolu ilə baş tutmuşdur. Onun səyahətnaməsində sosial-iqtisadi məsələlərə daha çox yer verilmişdir. Əsər Əbuturab Nuri tərəfindən fars dilinə tərcümə olunmuş və 1958-ci ildə Tehrandə çap edilmişdir.

26. Yan Streysin səfərnəməsi: Hollandiya dənizçisi Jan Streys 1668-ci ildə Rusiyaya gələrək bu ölkənin Xəzər dənizindəki hərbi-dəniz donanmasında qulluğa girmişdir. O, xidməti işini yerinə yetirərkən Qaytaq hakimi tərəfindən əsir götürülmüş və kölə kimi Dərbənd əyanlarından birinə satılmış, bir müddət Dərbənd və Şamaxı şəhərlərində yaşamışdır. Azadlığa çıxandan sonra Şamaxı-Ərdəbil-Sultaniyyə-Qum-İsfahan yolu ilə vətəninə qayıtmış “Ecazkar, olduqca başibəlalı səyahətlər” əsərini yazmışdır. Bu əsərdə maraqlı məlumatlar çoxdur. Onlardan biri də Qəzvində keçirilən Qurban bayramını və mərasimini müfəssəl bir şəkildə təsvir etməsidir.

27. Jan Şardenin səyahətnəməsi: fransız səyyahı Jan Şardenin səyahətnəməsi öz elmi dəyərinə görə digər avropalı müəlliflərin analoji əsərləri ilə müqayisədə daha dəyərlidir. Bəlkə də bunun əsas səbəbi Jan Şardenin yaxşı təhsil görməsi, eləcə də Azərbaycan (türk) və fars dillərini mükəmməl bilməsi ilə bağlı olmuşdur. Jan Şardenin Şərqlə ölkələrinə I səfəri 1664-1670-ci illəri, ikinci səfəri isə 1671-1677-ci illəri əhatə edir. Müəllifin səyahətnəməsi 10 cildə ibarətdir. Əsər Məhəmməd Abbasi tərəfindən fars dilinə çevrilmiş və Tehrandə 10 cildə işıq üzü görmüşdür. Əsər V. Aslanov tərəfindən ixtisarlarla fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və 1994-cü ildə Bakıda “Parisdən İstanbula səyahət” adı ilə nəşr olunmuşdur.

28. Cemelli Karerinin səfərnəməsi: italyalı səyyah Cemelli Kareri 1693-1694-cü illərdə Səfəvilər dövlətində olmuş,

şah Sultan Hüseynin tacqoyma mərasimində iştirak etmişdir. Onun səyahətnaməsində Azərbaycanın o dövr mədəni həyatı ilə bağlı dəyərli məlumatlar vardır. Əsər bir çox dillərə, o cümlədən Abbas Nəxçıvani və Əbdüləli Karəng tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

29. Rafael dyu Manın səyahətnaməsi: dini və dünyəvi elmlərə yaxından bələd olan Rafael dyu Man (1613-1696) katolik missioneri idi və ömrünün son 50 ilini İsfahanda yaşamışdır. Onun əsərində Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti, ticarət-iqtisadi həyatı, dövlət idarəçiliyi, yerli adət-ənənələr daha qabarıq bir şəkildə təsvir və şərh edilmişdir.

30. Sansonun səfərnaməsi: Sanson missioner olmuşdur. O, 1683-cü ildə Səfəvilər dövlətinə gəlmiş və 8 ay burada yaşamışdır. Sanson öz səfərnaməsində Qəzvin və Təbrizin toxuculuq emalatxanaları, vergilər, gömrük rüsumları, idarəetmə və başqa məsələlərə xüsusi yer vermişdir. Onun səyahətnaməsi Tağı Təfəzzüli tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş və 1968-ci ildə Tehranda nəşr olunmuşdur.

31. Kempfer Enqellbertin səfərnaməsi: ixtisasca həkim olan Kempfer Enqellbert 1683-cü ildə İsveçdən Səfəvilər dövlətinə ticarət danışıqları aparmaq üçün göndərilən nümayəndəliyin katibi olmuşdur. Nümayəndəliyə Lui Fabrisus başçılıq edirdi. 1683-1684-cü illərdə elçiliyin tərkibində Səfəvilər dövlətinin bir çox yerlərini gəzmişdir. Elçilər geri qayıdarkən o, vətəninə dönməmiş və Hollandiyanın İran körfəzindəki hərbi dəniz donanmasında işə düzəlmişdir. 1693-cü ildə vətəninə qayıdan Kempfer Enqellbert öz səfərnaməsini nəşr etdirir. Onun əsərində dövlət quruluşu və idarəçilik məsələlərinə daha ox yer verilmişdir. Bu səyahətnamə Keykavus Cahandari

tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş və 1972-ci ildə Tehranda nəşr olunmuşdur.

32. Tadeus Kruşinskiyin səfərnaməsi: fəal missioner olan polyak səyyahı Tadeus Kruşinski 1707 və 1720-ci illərdə İsfahanda olmuşdur. Onun səfərnaməsində Səfəvilər dövlətinin sosial-iqtisadi süqutu məsələləri daha çox işıqlandırılmışdır. Əsər Ş.Fazil tərəfindən farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

33. Artemi Volinskiyin səfərnaməsi: Artemi Volinski Rusiyanın çarı I Pyotrun göstərişi ilə Səfəvilər dövlətinə göndərilmiş nümayəndə heyətinin rəhbəri olmuş, 1716-1718-ci illərdə Azərbaycanda yaşamışdır. Onun səyahətnaməsində Azərbaycanın o dövrdəki siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı barədə ətraflı məlumatlar vardır.

34. Prins Aleksis Saltıkovun səyahətnaməsi: Yazıçı-jurnalist və rəssam Prins Aleksis Saltıkov 1838-də İranda (Azərbaycanda) olub. Onun səfərnaməsində bir çox rəsmlər də yer almışdır. Bunlardan ən maraqlısı “Naxçıvan” adlı əsərdir. Əsərin dəyəri ondan ibarətdir ki, Naxçıvanda mövcud olmuş və sonradan dağılmış və yer üzündən silinmiş Nuh türbəsi burada aydın şəkildə görünür. Hazırda həmin ərazidə Nuhun türbəsi bərpa olunmuş və böyük bir abidə kompleksi yaradılmışdır. Prins Aleksis Saltıkovun səyahətnaməsi Homa Möhsün tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş və 1958-ci ildə Tehranda çap olunmuşdur...

Səfərnamələr mövzusu araşdırılarkən onun düşünüldüyü qədər də sadə və yığcam olmadığı ortaya çıxdı. Belə məlum oldu ki, bu, bir ön sözə sığacaq məsələ deyildir. İlk araşdırmalar zamanı Azərbaycanla (İranla) bağlı səfərnamələrin sayının təqribən 300-dən artıq olduğu ortaya çıxdı. Təkcə bir

faktı qeyd edək ki, Məhəmməd Tağı Purəhməd Cektabi yalnız İran Milli Kitabxanasında təkcə 1 əsrə aid (XIX əsrin ortaları-XX əsrin ortaları) 88 ingilis (9), 43 fransız (10) müəllifinin əlyazma səfərnamələrinin olduğunu araşdırmış və onların qısa təsvirini vermişdir, yaxud da Bədri Atalay təkcə Səltənət kitabxanasında saxlanan 26 səfərnamə əlyazmasını təsvir etmişdir (5). Halbuki onlardan çox az qisminin adı Azərbaycanın elmi ədəbiyyatında istinad kimi qeyd olunur. Məsələn, A.Baxşəliyevin “Güney Azərbaycan şəhərlərinin mədəni həyatı səyyah gündəliklərində (XVI-XVII yüzilliklərdə)” əsərində (1) onlarla xarici səfərnamədən bəhs olunur, onlara istinad edilir. Bu üzdən bu mövzunun gələcəkdə bütöv monoqrafiyalar şəklində işlənməsi zəruridir.

Ümumiyyətlə, ölkəmizlə bağlı xarici dillərdə yazılmış səfərnamələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və şərhli şərqşünas alimlərimizin qarşısında duran, həm də ümumdövlət və ümumxalq əhəmiyyəti kəsb edən məsələlərdən-vəzifələrdən biridir-deyə düşünürəm. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz və ölkəmizlə birbaşa bağlı olan 300-dən artıq səfərnamənin yalnız barmaqla sayıla biləcək miqdarı ana dilimizə tərcümə edilmişdir. Ölkəmizdə elm sahəsində işə girmək üçün magistratura təhsili tələb olunur. Yaxşı olardı ki, elm sahəsində çalışmaq istəyənlərdən ən azı 2 xarici dili (1-i Şərq, 1-i Qərb) mükəmməl bilmələri tələb olunsun. Yaxud da şərqşünaslıq sahəsində işləmək istəyənlərin qarşısında 1 səfərnamənin və ya onun müəyyən həcmdə hissəsinin tərcüməsi və elmi dövriyyəyə buraxılması tələbi qoyulsun.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycana (İrana) aid bir çox səfərnamələr müxtəlif vaxtlarda fars dilinə tərcümə edilmiş və işıq üzü görmüşdür.

Səfərnəmə yazılması günümüzdə də davam edir. Onun ən bariz nümunələrindən biri Şahin Fazilin bu günlərdə işiq üzü görmüş “İran səfərnəmələri” əsəridir. Əsər İran İslam Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyinin Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən çap olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, sözügedən mədəniyyət mərkəzi fəaliyyətə başladığı gündən Azərbaycan mədəniyyətinin araşdırılması, nəşri və təbliği işində bir çox işlər görmüş, dost və qardaş ölkələrimiz arasında mədəni əlaqələrin inkişafına öz layiqli töhfəsini vermişdir. Şahin Fazilin “İran səfərnəmələri” əsəri müəllifin qonşu və dost İran İslam Respublikasına 23 səfərinin təəsüratlarını və qeydlərini özündə əks etdirir. Əsərin bir çox məziyyətləri vardır. Onlardan biri də yeri gəldikcə müəllifin hal və hadisələri poetik dəyərləndirməsi kimi əruz, heca və sərbəst şeir formalarında qələmə aldığı şeirlərinin verilməsidir.

Heç şübhəsiz ki, müstəqillik şəraitində tarix, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin lazımi səviyyədə öyrənilməsində ölkəmizin keçmişinə aid səfərnəmələrin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan əlinizdəki bu tərcümə haqqında irad və təkliflərinizin təqdim olunması ümumi işimizə ancaq və ancaq fayda verəcəkdir. Bəri başdan təşəkkürlər.

Son olaraq bu kitabın ərsəyə gəlməsində zəhməti olmuş hər kəsə, xüsusən onun çapının təşəbbüskarı olmuş Məsiağa Məhəmmədiyə öz dərin minnətdarlığımı ifadə etməyi özümə borc bilirəm.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev A.V. Güney Azərbaycan şəhərlərinin mədəni həyatı səyyah gündəliklərində (XVI-XVII yüzilliklərdə). B: Elm, 2003, 182 s.
2. Marağayi Zeynalabdın. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Farscadan tərcümə edən və ön sözün müəllifi Həmid Məmmədzadə. Bakı: Avrasiya press, 2006, 456 s.
3. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 224 s.
4. Турадж Кадими. Путешественная литература и произведения Европейских путешественников относящихся к периоду Сафавидов. //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва: Литера, 2012, 318 с.
5. بدری آتالی. فهرست تاریخ-سفرنامه-روزنامه و جغرافیای خطی کتابهای سلطنتی. تهران. نشریات زیبا. 2536 شاهنشاهی. 759 ص.
6. تبریزی کسروی. تاریخ مشروطه ایران. تهران. 1978. 530 ص.
7. حسن جوادی. ایران از دیدہ ی سیاحان اروپای (از قدیمترین تا اول صفوی ها). ج 1. تهران. نشریات بوته. 1378. 250 ص.
8. سلیمان خان درگاہ. سفرنامه. تهران. کتابخانه مجلس شورای ملی ایران. نسخه خطی شماره 2311
9. محمد تقی پوراحمد جکتابی. سفرنامه های انگلیسی موجود در کتابخانه ملی ایران. فهرست توصیفی. تهران. انتشارات کتابخانه ملی. 2538 شاهنشاهی. 268 ص.
10. محمد تقی پوراحمد جکتابی. سفرنامه های فرانسوی موجود در کتابخانه ملی ایران. فهرست توصیفی. تهران. انتشارات کتابخانه ملی. 2535 شاهنشاهی. 260 ص.

“SƏFƏRNAMƏ”

(İran Milli Şura Məclisinin Kitabxanası: şifrə 2311)

Fəda olduğum aləmlərin vəhyi və ruhu həzrət Qüdsi Şəhriyar¹, elmlərin yayılması və inkişafı üçün Təbriz Darülsəltənəsində² mədrəsənin açılması barədə fərman verdi. Bu işin həyata keçirilməsi bəndələrdən böyük əşrəf Nəvvab Setaba və Allahın ruhu əlahəzrət Etimadüssəltənəyə həvalə edildi. Həzrət tərəfindən bununla bağlı Tehran mədrəsəsinin reisi Elxaqan Cəfərqulqu xana əmr göndərildi. Onların xəbəri də məlumat və xeyir-dua üçün Elxaqanın yaxınlarına-mübarək “Şəhab” mədrəsəsinin müəllimləri Məhəmməd Həsən xan Nazimə və Mirzə Qafar Nəcmülmülkə çatdırıldı. Beləliklə, adları aşağıda qeyd olunanlar mədrəsəyə müəllim təyin edildilər:

Məhəmməd Cəfər xan-təbabət və kimya müəllimi;

Nəcəfquqlu xan Yavər-topxana müəllimi;

Qafar xan Yavər-sadə sistem müəllimi;

Bəndə Süleyman Dərgah-fransız dili və riyaziyyat müəllimi;

Bu məlumatlar həşəmətli təhsil nazirinə çatdırıldı. Həşəmətli nazir də bu məlumatı axırı xeyir uca korpus generalı böyük kərəm sahibi cənab Cəlal Tomaba yetirdi. Müvafiq göstəriş zilhəccə ayında tələm-tələsik Təbrizin Darülsəltənəsinə yetişdi. Elxaqanın yaxınlarından müəllimlərin tədris işlərinə

---

¹ Qüdsi Şəhriyar-padşaha şamil edilən epitetlərdən biri

² Darülsəltənə-paytaxt, hökumət evi

baxan Mirzə Cavad xan Sərtibin rəhbərliyi ilə bu əmrin icrasına başlanıldı.

Bütün bu hadisələrdə mən, bəlkə də əsas iştirakçılardan biri kimi iştirak etmişdim. Həm də başıma gələnlər acı olsa da, yol səfərim maraqlı və sərgüzəştlərlə dolu olmuşdu. Əslində, sanki, hansısa bir daxili hiss məhz belə olacağını əvvəlcədən mənə demişdi. Hər halda mən qısa da olsa, oxucu üçün cazibəli və bəlkə də bir az inanılmaz günlər və anlar yaşamışdım. Ona görə də bütün bunların və Təbrizə səfərimin tarixçəsini aşağıdakı 3 fəsil şəklində yazıb möhtərəm dostlarıma və yaxınlarıma çatdırıram:

I fəsil. Yol əziyyətləri, təəssüratları, yolçular və s. haqqında;

II fəsil. Təbriz həyatım, oranın qaydaları, mədrəsənin rəisi və müavini, müəllimlər, tələbələr və mədrəsə xəbərləri haqqında;

III fəsil. Tehrana qayıtmağım haqqında.

I FƏSİL

YOL ƏZİYYƏTLƏRİ, TƏƏSSÜRATLARI, YOLÇULAR VƏ S. HAQQINDA

1292-ci il (miladi 1881-ci il), zilhəccə ayı.

Günəşin batmasına 4 saat qalmış Tehranın Darülxüla-fəsindən¹ çapar² arabası ilə Təbrizə yola düşdüm. Dostlarım 1 saat yarım, yəni fərsəx³ yarım məni müşayiət etdilər.

Əvvəla, yeri gəlmişkən, hörmətli İskəndər xana, polkovnik-mühəndis Əlişrəf xana, Məhəmmədqulu xana, polkovnik Müqəddəm, Şeyx Rzaya, Mirzə Əliəkbər Mühəndisə, Marurus xana və möhtərəm əmi oğlanlarıma və digərlərinə məndən ötrü çəkdikləri zəhmətə görə təşəkkür edirəm.

Gec olduğu üçün bir arxın yanında yerə enib nahar etdik. Nahardan sonra məni müşayiət edənlərdən bir neçəsi mənimlə vidalaşib geri qayıtdılar.

Çaparı məqsədi iki çay arasındakı çaparxanaya⁴ yetişmək idi. O, gülər üzlə İskəndər xan, Əlişrəf xan və Marurus xanla söhbət edə-edə qüruba yaxın bizi çaparxanaya yetirdi. Bala-xanada⁵ mənzil götürdük, çay hazır oldu, içdik, hər cəhətdən rahatladıq. Yeməyimizi yeyib yatdıq. Səhər tezdən yuxudan durduq, çay içəndən sonra yenidən söhbət etdik, gəldən-getdən danışdıq. Bu arada atları hazırlamışdılar, dostlarımla vidalaşmaq istədim; onlardan ayrılmaq mənim zəif bədənim üçün çox çətin

---

¹ *Darülxülafe*-Tehranın yer (məhəllə) adlarından biri

² *Çapar*-atlı, at arabası (fayton) sürən; kuryer

³ *Fərsəx*-6-7 km-ə bərabər uzunluq ölçüsü

⁴ *Çaparxana*-uzaq yaşayış məntəqələri arasında poçt stansiyası; atı yorulmuş çapar burada atını dəyişir və yoluna davam edirdi.

⁵ *Balaxana*-yuxarı ev, yəni zirzəmiyi olan evin I mərtəbəsi, yaxud da iki mərtəbəli evin ikinci mərtəbəsi

idi. Danışmadan gözü yaşlı ayrıldıq. Onlar Tehrana tərəf geri döndülər, mən isə Şotorabada tərəf yola düşdüm. Külək vıyılı ilə əsirdi. Faytonçu və şeyirdi qabaqda, mən isə arxada oturmuşdum. Fikrimi dağıtmaq və ürəyimi sakitləşdirmək üçün faytonçunun şeyirdi ilə bir az söhbət etmək istəyirdim. O, türk idi. Bu arada şeyird nəşə dedi. Mən təkəbbürlə ona bildirdim ki, türk dilini bilmirəm və sənin dediyini başa düşmürəm. Lakin az keçmədi ki, mən öz təkəbbürümdən və türk dilini bilməməyimdən peşiman oldum. Çünki məlum oldu ki, şeyird də farsca bilmir. Ona görə də Tehrandə türkcə öyrəndiyim nə vardısı, hamısını işə saldım, ancaq yenə də bir-birimizi əməlli-başlı başa düşə bilmədik. Axırda o da, mən də belə qənaətə gəldik ki, danışmayaq və sakitcə yolumuza davam edək.

Kərəc çayının suyu az idi. Ətrafda bir çox yaşayış məntəqələri və əkin sahələrli görünürdü. Hava buludlu idi və soyuq külək əsirdi. Çapar atları yorğa gedirdilər. Onlar bizi necə lazımsa, çaparxanaya çatdırdılar. Balaxanada od qalayıb çay hazırladıq və içdik. Mən uzanmışdım. Bu arada dövlət çaparı Burcəli bəy içəri daxil oldu. Mən onun adını eşitmişdim, ancaq özünü görməmişdim. Burada onunla görüşmək qismət oldu. Məlum odu ki, yolda dostlarım ona deyiblər ki, mənimlə dostlaşıb birlikdə hərəkət etsin. Burcəli bəy mənə onunla birlikdə yola düşmək təklif etsə də, mən yorğunluğuma görə onun təklifini qəbul etmədim. O, yola düşdü, mən isə qaldım. Balaxana soyuq olduğuna görə mənim gecəni burada keçirməyim çətin məsələ idi. Ona görə də xidmətçidən xahiş etdim ki, məni isti bir otağa keçirtsin. Xidmətçi mənim xahişimi nəzərə aldə və mən oranı boşaldıb aşağı otağa keçdim. Bura qaranlıq olsa da, isti idi. Çırağı yandırıb dostlarıma bir kağız yazdım və Tehrana gedən 1 nəfərə verdim ki, Tehrana çatdırsın.

İstəyirdim yemək yeyəm, ancaq gördüm ki, heç iştaham yoxdur. Ona görə də yemək yemədən yatdım. Gecə yarısı Sultaniyyədən olan çapar fərraşı¹ gəldi. Soyuq olduğu üçün ona verməyə isti otaq yox idi. Mən öz otağımda ona yer verdim. O, bir az söhbət edib yatdı. Fərraş səhər çox tezdən durdu və dedi ki, atı artıq hazırdır və o, yola düşməlidir. Mən qalxdım, onunla bir az söhbət etdim. Məlum oldu ki, Əlaüddövlə ona bir müqəssiri Sultaniyyədən gətirməyi tapşırıbdır. Deyirdi ki, axşama yaxın Tehrandan hərəkət edibdir və sabah Sultaniyyəyə yetişməlidir.

Tələsdiyinə görə mən çapar faytonunu ona verdim. O, getdi, mən isə qaldım. Otağım və yerim çox isti olsa da, təkrar yata bilmədim, yenə də dərin düşüncələrə daldım.

Səhər at götürüb yola düşdüm. Bu dəfə halım dünənkindən yaxşı idi. Yolçuluğun yorğunluğu canımdan bir az çıxmışdı. Yavaş-yavaş çaparla yol getməyə adət edirdim. Hər şeydən qəribəsi o idi ki, bu dəfə çaparam şəyirdi fars idi və bir az da irfan əhli təsiri bağışlayırdı. Birlikdə söhbət edə-edə gedirdik. Hava çox yaxşı idi. Geniş bir sulu sahəyə çatdıq. Çaparam şəyirdi irəlində idi. Yumşaq bir yerdə onun atı pəlçığa batdı, mən dayandım. Diqqətlə baxa-baxa çətinliklə onu bataqlıqdan çıxartdım. Onun batması mənim sayıqlığımı artırmışdı. Mən çox çətinliklə bataqlıq olmayan yerdən keçdim. Biçarə oğlan bərk yorulmuşdu. Aşağı enib bir az yemək yeyib rahatladıq. Daha sonra ata minib yola düşdük. İrəlində 7 fərsəxdən artıq yol var idi. Mənzil başına tez yetişmək üçün çapar şəyirdi atları qovaraq məni yordu. Düzü, bir az da dilxor oldum. Çünki get-gedə hava dəyişir və ondan yağış qoxusu gəlirdi. İrəlindəki çaparxanaya 2 fərsəx qalmış narahatlıq və qorxu yaşadım. Mən öz-özümə belə təsəvvür edirdim ki, irəlindəki Xacə məntəqəsində 2 saatdan artıq

---

¹ *Fərraş*-rəsmi xidmətçi (qulluqçu)

qalmayaq, istirahət edib, atları dəyişək və yolumuza davam edək. Ancaq belə görünürdü ki, yağmur yağacaq. Əgər biz çaparxanada qalmayıb yolumuza davam etsəydik, yağmura və əziyyəyə düşəcəkdik. Mən bunları düşünə-düşünə 1 saat keçdi və biz yorğun-argın çaparxanaya yetişdik. Mən çay içib uzandım və rahatladım. Hava açılmaq bilmirdi. Düşündüm ki, rahatlıq narahatlıqdan, bu havada qalmaq getməkdən yaxşıdır. Yolun yorğunluğunu xatırlayıb yemək yemədən düşdüyüm xaraba balaxanada şirin yuxuya getmək istədim. Amma ucu-bucağı bilinməyən fikir və düşüncələr, bəzən isə xəyal dolu arzular məni yatmağa qoymadı, hey elə o tərəf-bu tərəfə döndüm. Hər halda sonunda yorğunluq üstələdi və mən dərin bir yuxuya daldım.

Xülasə, gördüyüm çaparxanalardan mən belə qənaətə gəldim ki, ehtiyac olmayan zaman çaparxanada qalmamaq məsləhətdir. Çünki elə bil bütün çaparxanaları eyni memar layihələndirib və eyni mühəndis inşa edibdir; onların hamısında qış otağı qaranlıq dəhlizdən keçib qapısız və pəncərəsiz tövlə kimi xaraba bir balaxanaya gedir.

Səhər qalxıb çay içdim. Fikrim bir an öncə hərəkət etmək idi.

Bu gün zilhəccə ayının doqquzu, həftənin isə üçüncü günüdür. Hərəkət etmək istəyirdim ki, qəflətən iki çapar gəlib yetişdi. Onlarla söhbət etdim; biri urmiyalı Mirzə Əbülqasım adlı çapardı, o birinin isə adı Əlixan idi. Mirzə Əbülqasım xoşsöhbət, qeyrətli və yaxşı bir insan təsiri bağışlayırdı. Əvvəldən bir-birimizi tanımamağımıza baxmayaraq onların hər ikisi çox səmimi insanlar idilər. Hər şeydən danışdıq; mən Azərbaycan və onun əhalisi ilə bağlı suallar verdim. Əbülqasım suallarına qaneedicilə cavablar verdi. Dedikləri mənim

düşüncələrimə və xəyallarımın uyğun gəlirdi. Öz-özümə belə təsəvvür etdim ki, əgər Azərbaycan ölkəsinin və onun əhalisinin vəziyyəti bu şəxsin dedikləri kimi olsa, orada yaşamaq olar. Ancaq yenə də dedim ki, “Eşitmək ayrı, görmək ayrı”. Sonra biz çay içdik, onlar Tehrana, mən də Qəzvinə tərəf yola düşdük. İnsafən düşdüyüm çaparxana pis deyildi, belələrinə bu yolda az rast gəlmək olar.

Hava isti, yol düz və təmiz idi. Ətrafda birindən aralı dağınıq kəndlər görünürdü. Yaxşı yol gedib günortaya Abdullaabada yetişdik. Güman edirdim ki, Qəzvinə 3 fərsəx yol qalıbdır. Düşündüm ki, burada qalmağıma görə səfərnaməmi oxuyanlar məni qınayarlar. Ancaq çaparxanada məlum oldu ki, Qəzvin məşhur bir yerdir və burada təkcə soba odununa 3 min, çapar şeyirdinə isə 2 min pul ənam verirlər. Əvvəl istədim çaparxanada qalam, sonra fikrimi dəyişdim, dedim atımı yəhərlədilər. Mən böyük həvəslə Qəzvinə görmək və bir gün orada qalmaq fikri ilə yola çıxdım.

Xülasə, at qaydasınca yürüyür və mən də çox rahatam. Yavaş-yavaş Qəzvinə çatdıqca uzaqdan şəhər mənzərələri, geniş küçələr və ətrafdakı üzüm bağları gözə dəyirdi. Ətrafı seyr etdikcə xalq arasında deyilən: “Qəzvin bağı kimi uzundur” ifadəsini xatırladım. Düşündüm ki, buralar yayda çox səfalı olar. Tehrandan özümlə götürdüyüm toyuq kababını çaparın köməkçisinə verdim. O, kababı bir andaca yedi. Şəhərə çathaçatda güclü yağış başladı, biz teleqrafxananın həyətinə girdik. Teleqrafxananın rəisi Mirzə Əbdülvahab xan balaxanada öz işləri ilə məşğul idi. Məni görcək bayıra çıxdı, salam verdi. Mən faytondan düşüb onunla balaxanaya getdim. İnsafən Mirzə Əbdülvahab xan məni çox yaxşı qəbul etdi, bir-bir dostlarımla kefini soruşdu. Mən buradan İsgəndər xana, Mirzə Əliəşrəf xana

və Elxaqan xana teleqraf çəkdim. Yolun yorğunluğu və dilxorçuluğu bir az səngidi. Günəş batana yaxın Mirzə Əbdülvahab xanla birlikdə teleqrafxananın yaxınlığındakı evə getdim. Orada qaldım, onunla bir çox mövzularda söhbət etdik və yatdıq. Bütün gecə bayırda yağış yağdı.

Ayın 10-da səhər qalxıb Əbdülvahab xanla teleqrafxanaya gəldik. Düşündüm ki, günortaya yaxın yola çıxaram.

İlk səfərim olduğu üçün şəhəri görmək və görmək istəyirdim. Fikrim bir az dolaşmaq və əylənmək idi. Bu arada şahzadə Murtuzaqulu Mirzə içəri girdi. Üz-gözündən dilxor görünürdü, dişləri tökülmüşdü, uzun saçları dağınıqdı, beli əyilmişdi, yay sərdar libası geyinmişdi, üst-başı çirkli və əzik idi. Mən məhrəm bir şəkildə hal-əhval tutdum. Məlum oldu ki, o, 5 dəfə evlənib, hazırda isə 3 arvadı var. Nəyi varsa, bu yolda xərcləyib. “Xarici görünüş daxilin güzgüsüdür”- deyiblər. Onun da görkəmi daxili narahatlığından xəbər verirdi.

Əmir xan poçtların rəisi ilə birlikdə çaparla gəldi. O, mənə qarşı çox hörmət göstərdi. Məni dostlarından birinin evinə yeməyə götürdü. Evin sahibi mənə yaxşı bir bıçaq hədiyyə etdi. Onların mənə göstərdikləri qonaqpərvərlikdən rıqqətə gəldim. Sonra teleqrafxanaya qayıtdım. Teleqrafxananın rəisi nahar yeyirdi. Alicənablığından nahar yediyimi üzümə vurmadı. Birlikdə nahar etdik. Sifariş göndərdim ki, çaparxanada at hazırlasınlar. At yaxşı at deyildi.

Bu arada Qafar xan Yavər gəlib yetişdi. Məlum oldu ki, digər müəllim yoldaşlar da gəliblər. Təklif etdim ki, birlikdə hərəkət edək. Hamılıqla mənim təklifimi bəyəndilər. Ancaq dedilər ki, tələsməyə lüzum yoxdur. Çaparla gedərik. Daha sonra mən dedim ki, adam aşağı qiymətə at ala, öz atı ilə hərəkət edə. Bir nəfər dedi ki, mən at almaqda Sizə kömək edəyəm. Bir

nəfər tanıyıram, imkansızlıqdan atını satmaq istəyir. Ona görə də ucuz verir. O, atı o qədər təriflədi ki, mən görmədən-bilmədən onu bəyəndim və dedim ki, gedək ata baxaq. Dedi ki, yox, biz gərək şərt kəsək. Birincisi, mənim dəlallıq pulum və zəhmət haqqım gərək əvvəldən ödənsin. İkincisi də at alınandan sonra Qəzvində bir gündən artıq qalmamalısınız. Dedim ki, birinci şərtin aydındır, ancaq ikinci şərtinin səbəbini başa düşmədim. Dedi ki, hakim Əzədüldövlə dəfələrlə deyib ki, sıxıntıda olan mömin adamların malını vasitəçilər dəyərdəyməzinə almasınlar. Bilsələr, sonra iş pozular və mən xatadan qurtara bilmərəm. Dedim ki, hər iki şərti də qəbul edirəm. Xülasə, getdik, atı gördük, bəyəndim. Atı 18 tükənə aldım, 1 tükənə də dəllal pulu verdim. Atı çaparxananın rəisinin tövləsinə bağladım. Gecəni də Mirzə Seyidağa adlı həmin adamın otağında keçirdim. O, həm də teleqrafxananın mirzəsi və çox xoşsöhbət və səmimi bir insan idi.

Bu gün zilhəccə ayının 11-dir. Səhər tezdən qalxıb çay içəndən sonra düşündüm ki, teleqrafxananın rəisi ilə birlikdə gedim teleqrafçı Kamalı görüm, onunla bir az söhbət edim. Biz söhbət edərkən Tehrandan bir teleqraf gəldi ki, həşəmətli hakim Əzədüldövlə teleqrafxanada olsun.

Hakim gəldi və mənə qarşı sonsuz lütf göstərdi, mənə öz yanında oturtdu, bir çox məsələlədən danışdı, dövlət məmurlarını bir-bir soruşdu, Əsmədüssəltənənin böyüklüyündən və xeyirxahlığından, qərargah rəisinin qabiliyyətindən, xarici işlər naziri Mirzə Səid xanın mətanətindən, polis rəisi Ağa Mirzə Məhəmmədin lütfündən, Müxbirüddövlənin tədbirliyiindən, Nazimülmülkün mərhum ailəsinin xeyriyyəçiliyiindən danışdı, Şeyx Möhsün xan və onun şeyx tayfasından söhbət açdı. Xeyli söhbətdən sonra o, öz otağına getdi.

Bu gün də günortadan sonra hava tutuldu və güclü yağış yağdı. Axşam oldu və mən teleqrafxananın rəisi ilə birlikdə onun evinə yollandım. Yolda hərbi hazırlıq müəllimi Nəcəfqulu xanı gördüm. Narın yağış onun ovqatını pozmuşdu. Nəcəfqulu xanla hal-əhval tutduqdan sonra onun qaldığı yerə yetişdik. Sonra getdim çaparxana rəsinin otağına. Bu gecə Qafar xanın qaldığı yerə getməliyəm ki, səhər tezdən onunla birlikdə oradan hərəkət edək.

Bir neçə kəlmə də Qəzvin şəhəri və burda gördüklərimdən bəhs etmək istəyirəm. Qəzvin böyük şəhərdir. Xəyalım tarixə qayıtdı. Buranın bir vaxtlar paytaxt olduğu yadıma düşdü. Öz-özümə “Ey giti dünya”-dedim. Burada bir neçə uzun və geniş küçə, çoxlu bazar və karvansaralar vardır. Bazarların çoxunun üstü örtülüdür. Onlar bişmiş kərpicdən inşa edilmişlər. Küçələrdə iki tərəfdən divarlar boyu tullantılar gözə dəyir. Burada böyük imarətlər də var. Ancaq həyət evlərinin əksəriyyətinin divarlarının hündürlüyü bir zərdən¹ artıq deyil. Ona görə də bunların imarət və ya hakim evi olduğunu söyləmək çətindir. Əhali əsasən ticarət və əkimçiliklə məşğul olur.

Teleqrafxananın rəisinin evində çay içib Nəcəfqulu xanla bir qədər söhbət etdikdən sonra Qafar xan gəldi. Gecədən iki saat keçmiş çəkmələrimizi geyib dostlarla vidalaşdıq və yola düşdük. Yol çox uzun, hava tutqun idi, güclü yağış yağırdı. Özümüzü çox böyük çətinliklə irəlidəki karvansaraya çatdırdıq. Mənim üçün hazırladıqları evdə Qafar xanın iki nəfər qonağının da otağı var idi. Onlardan biri Tehrandakı qonşumuz Mustafafqulu xanın qardaşı Əhməd xan, o biri isə Yəzd əhli Hüseynqulu ağa Qacar idi. Onlar məni otaqlarına dəvət etdilər, mənə çox ehtiram göstərdilər və öz işlərindən danışdılar. Məlum oldu ki,

---

¹ Zər-107 sm-ə bərabər olan uzunluq ölçüsü

onlar mənim gələcəyimdən xəbərdar imişlər. Mən də yağışlı yoldan gəlmiş kimi bir qədər oturdum, gəldən-getdən danışdım; yavaş-yavaş yorğunluğum çıxdı. Şam yedikdən və söhbəti bitirdikdən sonra yatmağa getdim. Gözümü yummamış gələcək haqqında düşüncələr yuxumu üstələdi. Bu arada bayırda yağış daha da şiddətlənirdi və sobadan su axmağa başladı. Hər yan su olmuşdu. Qalxdım, çırağı yandırdım. Öz-özümə düşünürdüm ki, əgər Təbriz yolunun keyfi budursa, vay bu yolu gedənlərin halına! Hər şey islanmışdı, oturmağa yer də qalmamışdı. Durmuşdum ayaq üstə; sanki, mən bu otağın gözətçisi idim. Öz-özümə deyirdim ki, “Şahın xəracından kim qaçmış?” Yəni olacağa çarə yoxdur.

Çıxış yolu axtarırdım ki, bu arada Məhəmməd Cəfər xan Həkimbaşı titrəyə-titrəyə və qorxmuş halda yoldan gəlib yetişdi. O, suyun içində idi; ac və susuz özünü karvansaraya yetirmişdi.

Növbəti gün ayın 12-si, şənbə günü səhər yağış sakitləşmişdi. Hava sakit və günəşli idi. Bu, adama sevinc və şadlıq hissi bağışlayırdı. Qafilənin sahibi çarvadar¹ buyurdu ki, hava yaxşıdır, buradan hərəkət etməliyik. Adamlar yüklərini hazırladılar. Mən də iftixarla atıma minib Qəzvindən sonrakı Goreşkin adlı bir məntəqəyə tərəf yola çıxdım. Hava çox yaxşı idi. Yolun ətrafında hər yer qarla örtülmüşdü. Yeri gəlmişkən, bu anda Sindbaddan mənim halıma uyğun misralar yadıma düşdü:

Şah gecə işləri yaxşıca götür-qoy etdi,
Sənə balıq bədənli ay üzlü verim,- dedi.
Təki, bu xoş gecəni qısaltma mənə.

---

¹ Çarvadar-1. İribuynuzlu mal sahibi; 2. Heyvanları ilə insan və yük daşıyan (karvanbaşı)

Qafilə əhlindən bir nəfər məndən atı haradan və neçəyə aldıgımı soruşdu. O, mənim belə təhlükəli yola atla çıxmağıma təəccüb etdi. Həm də “Bəh-bəh, əcəb atdır!”-dedi.

Gözələ “Gözünə qurban!” demək üçün gərək onun gözlərinin cizgilərinə diqqət edəsən. Öz-özümə düşünürdüm ki, bu səfərə çıxmağa nə sövq etdi məni? Mən də başqalarının tərifinə uyub özüm haqda çox düşünürəm. Ancaq fikirləşdim ki, əlbəttə, bu da bir taledir və ilk səfərim gərək bu cür keçəydi. 18 tümən camaatın yanında vermişəm ata, indi də ləzzətlə yol gedirəm və gülürəm, özüm də keyf edirəm; gah qafilədən yarım fərsəx dala qalırım, gah da ondan yarım fərsəx qabaqda düşürəm. Həm də qafilə əhli ilə söhbət edirəm. Özlüyümdə təsəvvür edirdim ki, gəlir yeri tapmışam, bu atı Təbrizdə baha sataram. Yol xərclərimi və dəymiş ziyanı çıxararam. Goreşkinə yaxınlaşmağa üç saat qalmışdı. Buraların əhalisi o qədər qonaqpərvər və qəribsevəndilər ki, yoldan keçən qonağı və ya qafiləni görəndə kənddən çıxıb 200 metr irəli gələr və hər qonağın üstünə 3-4 nəfər yürüyər və onu evlərinə dəvət edər və öz yerlərini və şəraitlərini tərifləyörlər. Məsələn, deyörlər ki, bizdə qəşəng otaq və isti kürsü¹ var. Burada atı olanlara xüsusi ehtiram göstərilər. Bu üzdən mənimki gətirmişdi. Atım məni Goreşkin kəndində ən hörmətli bir qonağa çevirmişdi. Mənə yaxşı otaq və isti çay verdilər. Yolun yorğunluğunu unuttum və çox rahatladım. Bu gecə Əhməd xan və Hüseyinqulu ağa məndən ayrı başqa yerdə otaq tutmuşdular. Belə qərara alınmışdı ki, Qafar xanın qaldığı evdə şam bişirib mənə də gətirsinlər. Şam

---

¹ *kürsü*-evin içində olan xüsusi isinmə təndiri; təndiri yüngülcə yandırır, köz düşəndən sonra üstünə paltar-palaz atıb ayaqlarını onun altına uzadar, ya bardaş qurub oturar və ya uzanıb yatarmışlar.

gətirildi, mən onlarla birlikdə şam yeyib yatdım. Səhər tezdən qalxıb atlara mindik.

Bu gün bazar günü, ayın 13-dür. Növbəti yolüstü dayanacağa-Xürrəmdərəyə tərəf yola düşdük. Hava çox yaxşı idi, yol hər yerdə dərədən keçirdi. Bu yerlər Qəzvinlə Zəncan arasında sərhəd olduğundan heç birinin hakimi buralara çox diqqət etmirdi. Yol çətin idi və dərələr adamda xof yaradırdı. Biz sürətimizi artırıb buradan çıxmağa çalışırdıq. Nəhayət ki, düz yola çıxdıq. Qarın gücü ağaclara təsir etsə də, ətrafdakı kəndlər və çoxsaylı çay qolları mənzərəli görünürdü. Şübhəsiz ki, yayda buralar çox səfali olardı. Axşama yaxın Xürrəmdərəyə yetişdik. Bura çox gözəl və abad bir kənddir. Qarşısından böyük bir çay keçir. İnsafən burada yaxşı bir mənzil götürdüm. Balaxanada da Qafar xan yer götürmüşdü. Aşağı otaqda mən, Əhməd xan və Hüseyinqulu ağa qızındıq, çay içib yorğunluğumuzu çıxardıq və rahatladıq. Biz söhbət edirdik ki, mənim səmənd atımın hansısa davada iştirakı və yaralanması barədə xəbər gəldi. Öz-özümə dedim ki, gözüm aydın! Dərhal başa düşdüm ki, o qədər təriflənən atın axırı belə olmalıydı! Dostlarımla atın bağlandığı tövləyə getdik. Kənd camaatından bir neçə nəfər çağırıb başıma gələnə onlara danışdım. Adamların arasından dünyagörmüş bir ağsaqqal dedi ki, sənin atın xam olub, zədə alıb, burda bir neçə gün qalıb onun ayağını dağlamaqdan başqa əlac yoxdur. Dedim ki, siz atın ayağını dağlamaqdansa, mənim başımı dağlayın və məndən soruşun ki, mən hansı ağılla tanımadığım bir yerdə at almışam və çapar xidmətindən vaz keçmişəm? Xülasə, mən bilmirdim nə edəm: yoluma davam edim, yoxsa qalım bu kənddə. Sonunda belə qərara gəldim ki, çarvadara müraciət edim və əhvalatı ona danışım və xahiş etdim ki, kirasını ödəyim, məni də əşyalarım

birlikdə Zəncana çatdırsın. Çarvadar öncədən işdən hali olduğu üçün əvvəl naz elədi və dedi ki, yükləməyə heyvanım yoxdur, hamısının yükü var. Bura da yolun ortasıdır. Mən çox dedim, o, az eşitdi. Axırda kiranı artırdım və çox yalvar-yaxardan sonra çarvadar razı oldu. Mən borc edib onun kirayəsini verdim. Soruşdum ki, bəs atı neyləyim? Dedilər ki, gərək bir adam tapasan ki, atın cilovundan yapışıb Zəncana qədər apara, orada müalicə oluna. Dedim elə bir adam tapa bilərəm? Xülasə, bir neçə nəfər tapıldı və mən atın aparılmasına 4 tımən verdim, əlavə xurcun kirası da ödədim.

Daha sonra Sultaniyyədəki dayanacağı tərif yola düşdük. Atı qabaqda çəkirdilər. Mən daha heç bir təkəbbür göstərmirdim. Hava buludlu, yol məşəqqətli idi. Küləyin gücü və istiqaməti tez-tez dəyişirdi. Belə görünürdü ki, ya qar, ya da yağış yağacaq. Buna görə də Təkkala adlanan yerdə qalmalı olduq. Bu kənd çox səfalı və abad məntəqələrdən biridir. Xürrəməbad çayı bu kəndin ortasından axır. Giriş və iç otaqdan ibarət bir ev tapdıq. Qafar xan iç otağı, mən, Əhməd xan və Hüseynqulu ağa isə girişi götürdük. 1 saatdan sonra yağmur başladı. Çox güclü yağdı, öz-özümə şükr edirdim ki, yaxşı ki, burada düşdük və rahatladıq. Burada atın əlavə 3-4 eybi və bir sirri də ortaya çıxdı. Müştəri əlavə iki tımən də istədi. Mən çox dilxor oldum, lakin başqa əlacım olmadığı üçün onun istədiyini 2 tıməni də verdim. Axşam oldu və biz yatdıq.

Səhər tezdən qalxdıq. Möhkəm qar yağmışdı, həm də güclü külək əsirdi. Məlum oldu ki, belə külək Sultaniyyəyə xasdır. Yola düşmək mümkün olmadı. Bu günü burada qalmalı olduq. Buranın camaatı mehriban və qonaqpərvərdir. Mən otağında rahat idim. Gecə yatmışdım. Gecənin yarısı çarvadar xəbər verdi ki, hava yaxşıdır, irəlindəki dayanacaq Sultaniyyədir, yaxşı olar

ki, yola düşək. Yuxulu gözlər və min bir zəhmət və məşəqqətlə qalxıb yola çıxdıq. Bir fərsəx yol getmişdik ki, külək yenidən gücləndi. Qafilədəki bütün insanlar əl-ayağa düşdülər. İsti paltarı olanlar onları geyindilər. Mən möhkəm bürünsəm də, soyuq üzümü yandırır və dəhşətli dərəcədə titrəyirdim. Qamçının gücü ilə hərəkət etməyən atlar soyuğun təsiri ilə 4 nala çapırdılar. Mən yazığın halı qalmamışdı, ancaq bilirdim ki, bir dəqiqəyə yerə düşsəm, qafilədən geri qalacam, odur ki, hər vəchlə atdan yıxılmamağa çalışırdım. Ancaq özümü saxlaya bilməyib yığıldım, qafilə keçdi. Mən qorxudan yarım fərsəxə qədər qafilənin dalıca qaçdım və axırda özümü ona yetirə bildim. Nə başınızı ağrıdım, əzablarla dolu ağır gecəni arxada qoyub günəş çıxana yaxın özümüzü Sultaniyyəyə yetirdik. Sultaniyyə sarayının qalıqları yarım fərsəx uzaqdan görünürdü. Saray alçaq tərədədir, onun ətrafında isə qədim kəndin qalıqları yerləşir.

Bu gün zilhəccənin 16-dır. Soyuq və məşəqqətli bir gecədən sonra bir otaq kiraladım və isti kürsünün altına girərək günəş batana qədər yatdım. Axşam qalxdım, çay içəndən sonra kəndi bir qədər dolaşdım.

Buradakı qədim xarabalıqlar arasında Xudabəndə şahın məqbərəsi məşhurdur. Məqbərənin içinə girdim, çox əzəmətli qədim tikili idi. Onun 7 yüz il bundan əvvəl tikildiyini danışdırlar. Məqbərə xüsusi seçilmiş kaşı ilə işlənmişdi. Mən beləsini heç Tehrandə da görməmişdim. Məqbərə o qədər möhkəm idi ki, qayğısına qalan və baxan olsa, bundan sonra daha 700 il yaşaya bilərdi. Kənd çox dağılmışdı, demək olar ki, onda ağac qalmamışdı. Sultaniyyə qəsrinə tamaşa edəndən sonra evə döndüm və yatıb istirahət etdim.

O birisi gün ayın 17-də səhər qalxıb çay içəndən sonra atlara mindik və Zəncan şəhərinə tərəf yola düşdük. Dünənkinin əksinə olaraq hava çox yaxşı və tərəvətli olduğu üçün rahat gedirdik. Təpələrin ətrafında uzanan yol rəvandır. Körpüdən keçəndən sonra hər yerdə böyük və kiçik kəndlər görünürdü. Yollardan çoxlu kəndlilər və yolçular keçirdi. Təpələri aşandan sonra uzaqdan Zəncan şəhəri göründü. Yüksəkdə yerləşdiyi məlum olurdu. Ətrafa mal-heyvan tullantıları tökülmüşdü və hər yer bağ-bağat idi. Şəhərin özünün bir hissəsinin dağılmış qədim hasarı vardı. Bir hissəsi isə hazarsız idi. Dağılmış və çirkli bir hasarın arxasından keçdik və şəhərə daxil olduq. Bir neçə tikilisi küçəyə baxan və bazarın yaxınlığında yerləşən yaxşı bir karvansarada düşdük. Bir balaxana götürüb istirahət etdik. Bu gün bir yana çıxmıdım, otağı qızdırıb çay içdim və yatdım.

Sabahısı səhər çay içdikdən sonra şəhəri gəzmək üçün evdən çıxdım. Hava soyuq idi. Çoxlu qar yağmışdı və yavaş-yavaş yağmaqda davam edirdi. Adamlardan soruşa-soruşa bazardan keçdim. Bazar çox gözəl idi. Birbaşa teleqrafxanaya üz tutdum. Tehran bazarı kimi böyük bir meydana və səbz bazarına çatdım. Meydanın ətrafına təzə ağaclar əkilmişdi. Teleqrafxana xiyabanın ortasında, hökumət binasının arxasında yerləşirdi. Teleqrafxanaya daxil olub buranın rəisi Mirzə Musa Yavərlə görüşdüm. O, dedi ki, siz hələ Qəzvinə daxil olmamış, gəlməyiniz barədə teleqraf almışdıq. Mən Tehrana Elxaqan xana teleqraf çəkdim və soyuqdan çox gileyləndim.

Daha sonra qalxıb yenidən bazar və karvansaraları gəzdim. Çox dolaşdım. Doğrudan da, Zəncan Qəzvin kimi deyil və çox yaxşı bir yerdir. Bişmiş kərpicdən tikilmiş çoxlu qəşəng bazarlarında ucuz qiymətə hər nə adda və çeşiddə desən, mal

var. Həm də ucuzçuluqdur. Məsələn, 1 mən¹ çörək 8 dirhəm, 1 toyuq 8 dirhəm, 1 çərək² ət 8 dirhəm, 6 ədəd yumurta 1 dirhəmdir.³ Bu neçə günlük səfərdə və hətta Tehranda da bənzərini görmədiyim və yemədiyim Zəncan çörəyi olduqca yaxşı, dadlı və ləzzətlidir.

Bütün gün qar yağdı. Axşama yaxın Nəcəfqulu xan gəldi. Ondan sonra Məhəmməd Cəfərqulu xan mənə qaldığım karvansarada yer götürdü. Axşam bir-birimizə baş çəkib görüşdük, istirahət edib ayın 19-u səhər yataqdan qalxdıq. Fikrimiz hərəkət etmək idi. Yarım zər, bəlkə ondan da artıq qar yağmışdı və öz kefinə möhkəm yağmaqda davam edirdi. Biz yola düşmək fikrindən daşındıq. Mən bazara çıxdım. İstəyirdim atı satam. Hamıdan xahiş edirdim ki, ata bir müştəri tapsınlar. Axırda bir nəfər müştəri tapıldı və mən atı 8,5 tımənə satdım. Müştərini tapana da çox təşəkkür elədim və otağıma qayıtdım. Başım ağrıdığından bir qədər yatdım.

Bu arada məni axtarıb tapan şahzadə Zeynalabdin gəldi. Təyinatıma görə məni təbrik etdi və xoş sözlər söylədi. Mən də diqqətinə görə ona necə lazımsa təşəkkür etdim. Çay içəndən sonra o, özünün hünərlərindən, bacarığından və dövlətə xidmətlərindən danışdı. Hakim Rükəddövlənin onun yolunda çəkdiyi zəhmətləri dilə gətirdi. Gördüm ki, bunun bütün söhbətlərini axıra kimi dinləmək üçün 3 il Zəncanda qalmalıyam. Ona görə də araya salıb dedim ki, köhnə dostunuz və miskin xeyirxahınız Mirzə Əliəkbər Mühəndisdən Sizə bir

---

¹ *Mən*- və ya batman çəki vahididir; Təbriz məni 2,944 kq, şah məni isə 5,888 kq-dır.

² *Çərək*, və ya *çeyrək*-özlüyündə dördüdə bir deməkdir, lakin çəki vahidi olaraq 742,4 qramı ifadə edir.

³ *Dirhəm*-o dövrdə işlənmiş xırda pul

xəbər gətirmişəm. O, dostları ilə belə məsləhətləşiblər ki, mədrəsənin ehtiyaclarının ödənməsi üçün Sizə müraciət etsinlər və nə vaxt istəsəniz, Sizin hüzurunuza təşrif gətirsinlər. Bunu eşidəndən sonra şahzadənin halı pozuldu və sağollaşıb getdi. Mən də başımın ağrısından şam belə yeyə bilmədim və yıxılıb yatdım.

Bu gün səhər zilhəccə ayının 20-dir. Sübh əzanında qalxdım. Qafilə ilə birlikdə yola düşdüm. Hava möhkəm soyuq idi və güclü qar yağmışdı. Zəncandan uzaqlaşdıqca qarın yağmağı azalır, ancaq soyuğun şiddətindən baş ağrısı güclənirdi. Yol çay boyu eniş və yoxuşlardan keçirdi. Ətrafda çoxlu ağac və kollar görünür, çayın kənarından soxsaylı çeşmələr axıb gedirdi. İrəli getdikcə çayın suyu artırdı. Yəqin ki, yayda buralar çox səfali, bu yol da əcəb maraqlı olur. Yolun əsas gözəlliyi onun təbiiliyində idi. Bu yola müəyyən xərc çəkilsəydi, onun tərifindən doymaq olmazdı. Biz hərəkətimizi bir az yavaşıtmışdıq. Nəcəfqulu xanla Məhəmməd Cəfər xan gəlib bizə yetişdilər. Məhəmməd Cəfər xanın vəziyyətindən başa düşdüm ki, Azərbaycanın belə sərin havasında Tehranda dolaşdığımız rəsmi paltarı dəyişmədən yol getmək nə qədər çətin və yanlıştır. O, soyuqdan elə bir hala düşmüşdü ki, təsvir etmək mümkün deyil. Söhbət edə-edə xaraba kənddən sonra gələn və çökəkdə yerləşən Nikpi adlı bir kəndə çatdıq. Burada bir neçə ev vardı. Onlar nə qədər köhnə və əhalsi nə qədər yoxsul olsa da, yoldan keçən müsafirlərin ehtiyacını qarşılamaq idilər və qarşılayırdılar. Dolaşdım, dolaşdım və axır ki, Zal¹ əyyamından və Mənüçöhr² zamanından qalma bir ev tapdım. Bu ev min bir məşəqqətlə bizi ötürdülməli idi. Evdə uçuq bir kürsü, çırıq-cındır bir yorğan və bəzi köhnə ev əşyaları var idi. Biz üç

---

¹ Zal - əfsanəvi pəhləvan, “Şahnamə”nin qəhrəmanlarından biri

² Mənüçəhr-İranın qədim şahlarından biri

nəfər qərib-mən, Hüseynqulu ağa və Əhməd xan bu evi götürdük. Soyuğun dərdindən kürsüyə girdik. Tərslikdən otağın qapısı anbara açılırdı və ev sahibi tez-tez ora girib-çıxırdı. Axırda mən ev sahibinə dedim ki, yatmaq vaxtıdır, anbardan nə götürəcəksinizsə, birdəfəlik götürün, nə Sizə əziyyət olsun, nə də bizi narahat eməyəsınız. Ev sahibi razılaşdı, qalxıb işlərini yekunlaşdırdı və getdi. Biz də yatdıq. Gecənin bir vaxtında xəyal məni qanadlarında uçurarkən birdən üstümə ağır bir şey düşdü. Elə bildim ki, divar uçdu və mən qaldım altında. Fikirləşdim ki, Əzrayıl gör məni harda yaxaladı. Əcəlin gəldiyini zənn etdim və ucadan bağırırdım və qalxdım. Hamı hövlnak qalxdı, mən hələ nə olduğunu başa düşməmişdim, ancaq narahatçılıq törətdiyimə görə yoldaşlarımdan üzr istədim. Sonradan məlum oldu ki, ev sahibi anbardan nə isə götürmək istəyib və öz aləmində məni oyatmamaq üçün üstümdən adlayarkən müvazinətini saxlaya bilmədiyindən üzərimə düşmüşdür.

Xülasə, ev sahibi çox dilxor olmuşdu. O, dönə-dönə məndən üzrxahlıq elədi və söz verdi ki, bir daha gəlib bizi narahat etməsin. Təzədən yatdıq. Ancaq yuxu məni tam aparmamışdı ki, xəyalıma bir şeylər gəldi; elə bildim ki, bir hamamdayam, qəribə bir tüstü ətrafı bürüyübdür və mən təhlükədəyəm. Qorxudan oyandım. Nə görsəm, yaxşıdır! Gördüm ki, ev sahibəsi evdə ocaq qalayıb əri üçün plov bişirmək istəyir və ocağının tüstüsü evi bürüyübdür. Mən də elə bilmişəm ki, yuxu görürəm. Tez yoldaşlarımı da durquzdum. Onlar da vəziyyətdən hali oldular. Biz nə qədər etdiksə, ev sahibəsini fikrindən daşıdırı bilmədik. Axırda ələcsiz qalıb durub oturuq və böyük əzabla gecəni səhər elədik.

Bu gün zilhəccə ayının 21-i, həftənin birinci gündür. Qalxdıq, canımız belə bir ev sahibindən qurtardığı üçün şükr

elədik və atları minib o xaraba kənddən çıxdıq. Hava yaxşı idi, yol kənarlarında seyrək ağaclar görünürdü. Yol boyu axan çayı bir neçə dəfə o tərəf-bu tərəfə keçdik. Rahatlıqla yol gedib Nikpi kəndinin əksinə olaraq Sərçəm adlı abad və mənzərəli bir kəndə çatdıq. Düz ərazidə çay sahilində yerləşən bu kənddə Şah Abbasın bişmiş kərpicdən tikdirdiyi bir karvansara da var idi. Burada soyuq bir ev tutdum və səhərə kimi nə qədər çalışsam da, onu qızdırı bilmədim.

Səhəri gün zilhəccə ayının 22-də sübh tezdən ata minib qafilənin dalınca yola düşdük. Kənddən çıxanda hava buludlu olsa da, soyuq deyildi. Ancaq kənddən bir az aralardan sonra elə qəribə bir yağmur və tufan başladı ki, göz-gözü görmədi. Atlar belə qorxub hürkür və həmahəng yürüyə bilmirdilər. Qara bulud hər yanı bürümüş, ətrafa qorxunc bir qaranlıq çökmüşdü. Çox çətinliklə Camalabada daxil olduq. Atlar bir başa xaraba karvansaraya üz tutdular. Bu karvansara 425 il bundan qabaq Şah Abbas tərəfindən tikdirilmişdi. Biz hamımız nə edəcəyimizi düşünürdük. Mən ev axtarmağa başladım. İsti kürsülü və çoxlu yorğan-döşəkli bir ev tapdım, tez kürsüyə girdim və canımı qızdırdım. Sonra Cəfər xan və Nəcəfqulu xan gəlib çıxdılar. Onlar da qonşuluqda bir ev kirayə etmişdilər. Biz üçümüz kürsüdə bardaş qurub oturuq və söhbət etdik. Qafar xan da yaxınlıqda mənzil tutmuşdu. Bizə elə gəlirdi ki, bu evdə elə biz qalacağıq və gecə bütün yorğunluğumuz və dilxorçuluğumuz aradan qalxacaqdır. Ancaq xəbərimiz yox idi ki, bu ev 25 nəfərdən ibarət yol təhlükəsizliyi əməkdaşlarıdır. Onlar bir-bir xidmətdən qayıdıb gəlməyə başladılar. Gecədən bir saat keçmiş hamı bir otağa yığılmiş və bizim oturmağımıza yer belə qalmamışdı. Qəribə bəxtimiz var imiş. Axırda ələcsiz qalıb başqa bir ev axtarmaq fikrinə düşdük. Mən və Hüseynqulu ağa bir saat ev

axtardıq. Hava çox qarlı və çovğunlu idi. Hansı evə baş vurduqsa, kürsü qurulmuş və 10 nəfərə qədər adam onun ətrafına toplaşmışdı. Balaca və böyük uşaqların bəziləri kürsüdə çılpacaq yatmış və ya oturmuşdular. Qadın və kişilər isə alt paltarları və köynəkləri geymişdilər. Bir sözlə, onların geyimləri yayda səhrada geyinilən paltarlara oxşayırdı. Belə geyimdə onlar kürsünün altına girmişdilər. Xülasə, biz də balaca bir ev tapıb yatdıq.

Zilhəccə ayının 23-ü səhər hava yaxşı idi və biz yubanmadan qafilə ilə yola çıxdıq. 6-7 fərsəxlik Qaplankuh yolu çox enişli-yoxuşlu və çətin idi. Ətrafda mərmər daşı kimi ağ dağlar görünürdü. Yolda qafilə çox idi. Onlar havaya görə 2-3 gün hərəkət edə bilməmişdilər. İndi hava yaxşı olduğu üçün hamısı yola çıxmışdılar. Dağların ətəklərində qarğalar uçuşurdu. Böyük bir çaya çatdıq, onun üzərindəki körpüdən keçdik, təpənin ətəyi ilə irəlilədik. Təpə o qədər də hündür deyildi, təqribən 7 zər hündürlüyü vardı, ancaq uzun idi, uzunluğu yarım fərsəx olardı. Buranın havası soyuq idi. Yolun üstündə çətin bir aşırım vardı. Qaplankuhun yoxuşuna çatdıq. Burada qar azalsa da, yer buz bağlamışdı. Buradan at üstə keçmək mümkün deyildi. Odur ki, atlardan düşüb çox çətinliklə yoxuşu aşdıq. Aşırımı keçəndən sonra geniş və gözəl bir düzə çıxdıq. Burada hava yaxşı və günəşli idi. Günəş öz şəfəqlərini Qızılüzən çayına salırdı. Çayın hər iki tərəfində kiçik və böyük kəndlərin ağacları görünürdü. Gözəl və sağlam bir körpünün üstündən keçib Miyanəyə daxil olduq. Buralar təhlükəsiz olsa da, qarın çoxluğundan və küləyin şiddətindən bir neçə dəfə sürüşüb yıxıldım. Yayda bu aşırımı keçmək o qədər də çətin olmaz. Miyanədə kəndxudanın evinə düşdük. Ev sahibi bizə o qədər də məhəl qoymurdu. Axşam bir neçə dəfə çağırıb odun istədim; ev sahibi gəlir və hər dəfə də çox pul istəyirdi və gətirdiyi odun da ancaq yarım saata bəs

edirdi. Yarım saat qızınırdıq, sonra od söndürdü. Axırda nə qədər çağırıdım səs vermədi, ələcsiz qalıb özüm getdim anbardan bir qədər odun oğurladım, təndirə atdım, qızındım. Çünki daha başqa əlacım qalmamışdı, yoxsa soyuqdan ölürdük. Bu kəndin adamlarını qınamaq da olmaz. Çünki buranın qışı deyiləsi deyil. İnsanlar bu çətin şəraitdə yanacağa, yəni oduna qənaət etməyə məcburdurlar. Axşam bir az şirə və bal yeyib yatdım.

Zilhəccə ayının 24-də səhər Miyanədən hərəkət etdik. Yolda qafilə çox idi. Miyanə böyük yaşayış məskənidir. Burada odun ticarəti ilə məşğul olanlar özlərinə yaxşı kərpic evlər tikdirmişlər. Bəzəkli qapı başları gözəl görünürdü. Miyanədən tez yola düşdüyümüzəndən teleqrafxanaya getmək fürsəti olmadı. Kənddən çıxıb çölün ortasından keçən bir yola çıxdıq. Yol qarla örtülmüşdü. Çaylar buz bağlamışdı. Külək qarı sovurur, adamın üzünə çırpır, ya da başına tökürdü. Hava saf olsa da, günəşin təsiri hiss edilmirdi. Atın üstündə soyuqdan titrəyirdim. Soyuq və çətinlikdən bütün qafilə özünü itirmişdi. Bu üzəndən yolun kənarındakı Xacə Qiyas adlı balaca bir kənddə dayanmalı olduq. Soyuqdan danışa da bilmirdik. Bir təhər bir otaq kiraladıq. Otaq tövlənin qabağında idi. Tez od qaladım, ancaq hələ də işarə ilə danışırdıq, çünki dilimiz söz tutmurdu. Bir azdan otağın havası isindi və biz qızındıq. Bizə elə gəlirdi kəndin camaatı istəyir ki, bütün kənd qarla örtülsün ki, onlar qonaqlı-qaralı olsunlar. Qəribəsi bu idi ki, evdəki uşaqların hamısı çılpaq idilər. Sən demə, burada gecələr canavarlardan qorunmaq üçün qapıların arxasına daş qoyurmuşlar. Bizim isə bundan xəbərimiz yox idi. Ancaq Hüseyinqulu ağa qapının ağzında canavar ləpiri görəndən sonra biz bunu öyrəndik. Biz başa düşdük ki, canavarlar bizim ardımızca gəlirlərmiş. Biz tez içəri qaçdıq. Bu kənddə canavar it kimidir. 5 nəfərlik evin həyətinə 10 baş canavar düşür. Biz də

böyük bir daşı qarının dalına itələyib uzandıq, amma qorxudan səhərə qədər bayıra çıxmadıq. Gecəni yatıb səhər tezdən qalxdıq. Zilhəccənin 25-i səhər yola düşdük. Yolda eniş-yoxuş az olduğundan bu gün yol getmək dünənkindən yaxşı idi. Ancaq şiddətli qar yağırdı. Hər halda elə soyuqdur ki, evdən çıxandan sonra yenə də ətrafa baxmağa və danışmağa halımız yox idi.

Min bir əziyyətlə gah at üstündə, gah da piyada yol gedirdik. Nəhayət ki, gəlib Qaraçəmən kəndinə yetişdik. Əgər burda qalmağa yer tapmasaydıq belə, hərəkət eləməyə də halımız yox idi. Əlqərəz, tövləqabağı¹ bir otaq tapdım. Bu gecə rahatlaya bildim. O birisi gün zilhəccənin 26-da səhər tezdən yenə də yola çıxmaq fikrində idik, ancaq güclü qar yağmış və bütün kənd, sanki, qarın altında qalmışdı. Ona görə də hərəkət etmək mümkün deyildi. Bu üzdən fikrimizdən daşınmağa məcbur olduq. Çarvadar dedi ki, atların ayağına buz sındıran nallar vurulmalıdır. Bütün günü soyuğun qorxusundan tövləqabağından çıxmadıq. Səhərə qədər güclü qar yağmaqda davam etsə də, yerimiz isti idi.

27 zilhəccədə səhər tezdən durduq. Hava açıq idi, ancaq çoxlu qar yağmışdı. Qaraçəmən kəndi üzbəüz dayanan iki təpənin üstündə yerləşən gözəl bir kənddir. Təpələrin arasından böyük bir çay axır. Kənddə çoxlu ev var. Təpənin aşağısından yuxarisına qədər bir-birinin arxasınca evlər tikilmişdir. Burada çoxlu qoyun saxlayırlar. Əhali iqtisadi baxımdan imkanlıdır: hər şeyləri var.

Qarın içindən hərəkət edib xaraba bir karvansaraya yetişdik. Karvansara bərbad vəziyyətdə olsa da, soyuğa görə

---

¹ qədimdə bir çox kənd yerlərində, xüsusən qışda tövləni odun və ya çəpərlə iki yerə bölürdülər, giriş hissədə insanlar qalırdılar, belə yerə tövləqabağı deyirdilər

burada qalmağa məcbur idik. Ancaq karvansarada heç bir şərait olmadığından dedik ki, burda qalsaq, ölərik. Ona görə də canımızın qorxusundan dilimizi dişimizə tutub min bir əzabla hərəkət etmək və yarım fərsəx irəlidə olan Təkmədaş kəndinə yetişmək qərarına gəldik. Axır ki, Təkmədaşa çatdıq, soyuqdan hərəkət eləməyə təqətim yox idi. Bu kənd başqalarından fərqli olaraq çox böyük, yaxşı, abad idi və yaşıl bir ərazidə yerləşirdi. Yerdə çoxlu ot-ələf vardı. Qonaqpərvər əhali mənə yaxşı bir otaq verdi. Ev sahibi yaxşı hüsnüxəttə sahib cavan bir adam idi. İki nəfər mənə qulluq edirdi. Məktəb şagirdləri də gəldilər. Mən onlara ənam verdim. Burada çox rahatladım və zilhəccə ayının 28-də, birinci gün səhər Hacı Ağa adlı məntəqəyə yola düşdük. Hava qarlı və soyuq idi. Güclü külək əsir, qarı üzümüzə çırpırdı.

Bu gün də çox çətinliklə hərəkət etdik və özümüzü Hacı Ağa kəndinə yetirdik. Tövləqabağı bir otaq götürdüm, rahatlayıb yatdım.

Zilhəccə ayının 29-da səhər gün çıxanda Hacı Ağa kəndindən yola düşdük. Hava tamamilə dəyişmişdi. Yolda qar yoxdu və havada yumşaq lıq hiss olunurdu. Allaha şükr etdim. 3 fərsəx yol gedəndən sonra qarşıya bir təpə çıxdı. Belə görünürdü ki, qar yağacaq və biz yenə də zillətə düşəcəyik. Təpənin üzərinə çox rahat qalxdıq, ancaq onun enişində soyuq külək əsirdi. İşin tərsliyindən axan çeşmənin suyu yolu basmış və onu şüş buza çevirmişdi. Biz atdan düşməli olduq. Çox ehtiyat və diqqətlə buzun üstündən keçdik. Buradan keçmək 5 dəqiqəmizi aldı. Mən 3 dəfə sürüşüb yıxılısam da, xoşbəxtlikdən zədə almadım. Bir qədər getdikdən sonra xaraba bir karvansaraya yetişdik. Qəlyan hazır idi. Çayçı dedi ki, yaxınlıqda ev var. O, yaxşı zəncəfil çayı hazırlamışdı. Yaşadığım soyuqdan sonra bu çay

çox yerinə düşdü və ləzzət verdi; mən bir neçə piyalə çay içdim. Bununla həm də yorğunluğum çıxdı.

Karvansaranın yerləşdiyi kənd çox abad bir məntəqə idi. Buradan Təbrizə 3 fərsəx yol qalırdı. Kənddən böyük bir çay da keçirdi. Çayın ətrafında evlər və ağaclar görünürdü. Kənddə yaxşı evlər, bazar və karvansara vardı. Bir xeyli gəzdikdən sonra axırda bir evə düşmək istədik, ancaq qiymətdə razılaşmaq mümkün olmadı. Bu minvalla bir neçə evə baş çəkdik. Sonunda bir tövlə tapıb əlacsızlıqdan onu götürdük; bu qış boyu bura mal bağlanmamışdı. Soyuqdan və şəraitisizlikdən səhərə kimi yata bilmədik. Səhər tezdən durub şükr etdim ki, buradan canım qurtardı.

Bu gün həftənin üçüncü günüdür. Səhər tezdən yenə də Allaha şükr elədim ki, ağır və məşəqqətli yol başa çatmaq üzrədir. Atlara minib yola çıxdıq. Hava açıqdı və yolda qar yox idi. Uzaqdan çoxlu ağaclar görünürdü. Adama elə gəlirdi ki, irəlidə böyük bir bağ var. Ancaq bağın içində hər hansı bir tikili gözə dəymirdi. Bir azdan hiss elədik ki, biz Təbriz şəhərinin ətrafına yetişmişik. Mən bu çətin yolu sağ-salamat gəlib çıxdığıma görə şükr elədim. Həm də uzun sürən, əzab və təhlükələrlə dolu bir səfərin başa çatmasına olduqca sevinirdim. Elə bir əhvali-ruhiyyəmə vardı ki, az qalırdım balaca uşaq kimi atlanıb-düşəm. Yol boyu məni tərk etməyən qara düşüncələr məndən kənarlaşmış, əksinə qəlbimdə böyük ümidlər baş qaldırmışdı. Yaxşı ki, irəlidə məni gözləyən bədbəxtçiliklərdən və iztirab dolu anlardan xəbərim yox idi, yoxsa insanı qanadlandırın o şirin anları yaşaya bilməzdim. Ancaq dədə-babalar “Sən saydığımı say, gör fələk nə sayır”-demişlər.

II FƏSİL
TƏBRİZ HƏYATIM, ORANIN QAYDALARI,
MƏDRƏSƏNİN RƏİSİ, MÜAVİNİ, MÜƏLLİMLƏR,
TƏLƏBƏLƏR VƏ MƏDRƏSƏ
XƏBƏRLƏRİ HAQQINDA

Üçüncü gün mən böyük həvəs, sevinc və ümidlə Təbriz şəhərinə daxil oldum. Burada general Mirzə Cavad xanın evini axtardım. Bir müddətdən sonra onun evinin ünvanını tapdım. Yavaşca həyətə daxil oldum, asta-asta irəli gedib evin qapısına çatdım. Məndən bir az qabaq daxil olmuş Məhəmməd Cəfər xan və Nəcəfqulu xan generalın yanında oturmuşdular. Mən də icazə istəyib içəri daxil olub ədəblə salam verdim və oturdum. General əvvəl müəllimlərin sayını soruşdu, sonra da dedi ki, müəllimlərin gəlməyindən və mədrəsənin vəziyyətindən heç məlumatım olmayıb. Çox təəccüb etdi ki, bura 25 nəfər şagird üçün Tehrandan müəllim göndərilibdir Dedi ki, buna nə ehtiyac var. Burada hər dilə aid yüzlərlə müəllim tapmaq olar. Belə nizamsız və qarışıq işlərə təəccüblənən general bir neçə sual verdi və üzrxahlıq eləyib çıxdı.

Biz çox yorğun olduğumuzdan heç nəyin fikrində deyidik, ancaq yatmaq istəyirdik. Bizi bir otaqda yerləşdirdilər. Generalın evi səfəli bir imarət idi. Tövləqabaqlarında keçirdiyimiz gecələrdən sonra bura daha da möhtəşəm, cah-cəlallı və səfəli görünürdü. Bu gecə çox tez şam yedik və yorğun olduğumuzdan erkən yatdıq.

Sabahısı gün çıxmamış yuxudan oyandıq, səfəri başa çatdırdığımızdan rəsmi paltar geydik və generalı gözləməyə başladım. General təşrif gətirdi. Ondan sonra bir çox iş adamları gəldilər. Onlar ticarətlə bağlı söhbətlər etdilər. Bu arada nahar

hazır oldu və biz nahar etdik. Sonra general dedi ki, Məhəmməd Cəfər xan tibb sahəsində oxumayıb, ancaq onu tibb müəllimi təyin etmişlər, halbuki onun ixtisası fizikadır. Yazıq Məhəmməd Cəfər xan cavan olduğu üçün çox utanırdı və danışa bilmirdi. Ona görə də mən cavab verməli oldum və dedim ki, onun sahəsi daha ox tibbə yaxındır, fizika və kimya isə onun əlavə fənləridir. General bu cavabı məndən gözləmədiyi üçün təəccüblə üzümə baxdı və soruşdu ki, sən neçə ildir Tehran mədrəsəsindəsen? Dedim ki, 16 ilə yaxındır. Dedi ki, elə şey olmaz, çünki mən sənin haqqında eşitsəm də, 13 il bundan qabaq orada olanda səni orada görməmişəm. Mən cürətlənib əlavə dəlillər gətirdim və general inandı ki, mən onunla birlikdə orada olmuşam. Bir qədər də söhbətdən sonra general bizdən ayrıldı. Məhəmməd Cəfər xan ev kiraladı, getdi öz evinə, mən və Nəcəfqulu xan qaldıq və gecəni orada keçirdik.

Səhər yenə general təşrif gətirdi, bəzi tacirlər də gəlib getdilər. Biz nahar yedik. Neçə gün idi ki, biz burada idik, ancaq general öz qərarı barədə bizə bir söz demirdi. Bəzən acı danışsa da, ondan pis bir hərəkət də görməmişdik. Həmin gün mən teleqrafxanaya gedib evə bir teleqraf çəkdim ki, mən sağ-salamat Təbrizə çatmışam. Teleqrafxananın işçiləri ilə söhbət etdim. Məlum oldu ki, bizim gəlişimizdən iki gün qabaq general teleqrafxananın rəisliyindən çıxarılıb və özü də mədrəsənin rəisliyindən istefa veribdir. Evə qayıtdım. Həmin gün çox soyuq idi. O günü də yatdıq.

Sabahısı gün səhər hakim Abbasqulu Mirzə gəldi. Hal-əhval tutduqdan sonra teleqrafxana ilə bağlı söhbət getdi. Generalın dediklərinə qarşı hakim sərt cavablar verirdi. Məsələn, general şəhərin bütün teleqraf xidmətçilərinin ona tabe olduğunu iddia edirdi. Abbasqulu Mirzə isə, əksinə, bütün nöqsanların ona aid

olduğunu deyirdi. Xülasə, bu gün general üçün çox çətin bir gün idi. Biz də generalın bu halını görüb pis olduq.

General gedəndən sonra Qafar xan gəlib çıxdı. Ev tuta bilmədiyindən çox gileyləndi. O, danışdı ki, neçə gündür karvansarada adi bir otaqda qalırım və nə qədər axtarsam da, münasib bir ev tapa bilmirəm. O, istəyirdi ki, generalın köməyi ilə bir ev tapsın. Bu arada Məhəmməd Cəfər xan da gəlib çıxdı. O, da giley etdi ki, yuva kimi bir ev tapıbdır; nə qapısı var, nə pəncərəsi. Ev adamı soyuqdan qoruya bilmir. Elə bu zaman Mirzə Əbdülvəhab xandan bir teleqraf gəldi ki, satılan atla bağlı şikayət gəlibdir.

Mən bu narahatçılıqda ikən məlum oldu ki, generalın yaxınlarından biri Məhəmməd İbrahimin evində toy var. Bizi də generalın qonaqları kimi ora ziyafətə dəvət etdilər. Biz də durub yola çıxdıq. Güclü yağış yağdı və biz yaxşıca islandıq. Yaxşı ki, getdiyimiz yer yaxın idi. Həyətə girdik, bizi bir neçə nəfərlik məclisin qurulduğu balaxanaya apardılar. Ədəb-ərkanla salam verib oturduq. General da orada idi. O, ucaboyle, qara qaşlı, qara gözlü, sarıbənzir bir adamla üz-üzə oturmuşdu. Həmin adam generalın işarəsi ilə üzünü mənə tutub fransız dilində danışmağa başladı. Onun bütün söhbəti dövlət qanunlarından və milli qaydalardan bəhs edirdi; bəzən nazirlərin qanunsuzluqlarından, bəzən də əmirlərin yarıtmaz işlərindən söhbət açırdı. Ona və mənə aid olmayan işlərdən danışdığı üçün mən söhbəti dəyişdim. O, da söhbəti davam etdirmədi.

General fars dilində danışmağa başladı; o, da dövlət qanunlarından danışdı. Mən bu cür söhbətləri çox eşitdiyimdən və belə adamları çox gördüyümdən onun suallarına cürətlə cavab verməyə başladım. General təəcüb etdi və hətta mənim bəzi cavablarım ona yenilik kimi gəldi. Onun təəccübü getdikcə

artırdı. Axırda general lütf elədi və dedi ki, Elxaqan xan və Nazim Nəcimmülkün Sizin haqqınızda yazdıqlarının doğru olduğunu öz qulaqlarımla eşitdim və gözlərimlə gördüm. Nəticədə Sizə olan ehtiramım daha da çoxaldı. Çox söhbətdən sonra şam yedik və evə qayıtdıq.

Bilirdim ki, sabah yenə də ticarət məclisi qurulacaqdır. Ona görə də məclis qızıxmamış mən və Nəcəfqulu xan çölə çıxdıq, bir qədər küçə və bazarda dolaşdıq. Bu barədə növbəti fəsildə bəhs edəcəm.

Bir az da öz vəziyyəimdən və güzəranımdan söhbət açım. Tehrandan çıxarkən və səfərə gedərkən məmurlara verilən yol xərci və mükafatlar bizə verilmədi. Çünki əlahəzrət şahənşahın yeni əmrinə görə 3 aylığımlı Tehranda verdilər və dedilər ki, ənam kimi 6 aylığınızı da Təbrizə çatanda generalın yanında alacaqsınız. Lakin Təbrizdə bir neçə gün qalmağımıza baxmayaraq puldan söhbət açılmadı. O üzdən biçarə dostlarım ucuz ev tutub keçinməyə çalışırdılar. Əlacsızlıqdan bu barədə söz açanda general dedi ki, bəli, məndə pul var, ancaq o, Sizin maaşınız üçün deyil, paltar, mənzil və s. üçündür. Bu, tam dilxorçuluq oldu, çünki mənim xərcliyim qalmamışdı.

Mədrəsə ilə bağlı olaraq deyim ki, Tehranda olanda belə deyilmişdi ki, Təbrizin köhnə mədrəsəsini təmir edib orada təzə mədrəsə qurulacaq, yaxud da divanxananın tikdirdiyi imarət mədrəsə binası kimi istifadəyə veriləcəkdir. Ola da bilər ki, hökumət binalarından biri mədrəsə üçün ayrılınsın.

Təbrizə gələndən sonra məlum oldu ki, köhnə mədrəsənin iç otaqları uçub bayır divarları qalıb. Hökumət iqamətgahında da sultan oturub hökumət işləri ilə məşğul olur. Bu arada belə bir fikir də var idi ki, həzrət vəiəhdin sarayının arxasındakı bir təpədə dövlət binası tiksinsinlər. Teleqrafxananın binası isə

boşaldılıb mədrəsəyə verilsin. Bu arada teleqrafçılar bu barədə Məcəzaüddövləyə xəbər verdilər. O, isə cavab verdi ki, teleqrafxananı əldən vermək fikrində deyil. Bu xəbərdən məyus oldular və düşündülər ki, mədrəsə üçün bina kiralsınlar. Çünki Təbriz Tehran kimi deyil, hər bir məhəllədə bir gün ərzində boş ev tapmaq olar. Bununla belə aydın olurdu ki, mədrəsə məsələsi uzun çəkəcək. Çünki hər gün iki nəfər məktəb üçün bina axtarsa da, bir nəticə hasil olmurdu.

Belə qərar alınmışdı ki, bir gün sonra divanxananın rəisi ilə görüşək. İki nəfər getmişdi. Biz 3 nəfər də dallarınca getdik. Qafar xan hələ də ev axtardığına görə gəlmədi. Biz əvvəl bir neçə nəfərin oturduğu otağa daxil olduq, sonra balaxanaya qalxdıq. Burada divanxananın rəisi bir neçə mirzə ilə oturmuşdu. Biz də oturduq. Bir az oturduq, bir söz demədilər. Qalxıb evə qayıtdıq. Divanxananın rəisi mərhum Əziz xan Sərdar idi. O, böyük bir evə, geniş bağa və qədim bir imarətə sahibdi. Evə dönəndən sonra axşam evdə tək idim, ürəyim sıxılırdı. Generalın dostlarından biri gəldi, məni dilxor görüb ürəyimi açmaq üçün bir qədər söhbət etdi. O, dedi ki, general istefa verdiyinə görə mədrəsənin qurulması çətin məsələdir. Mədrəsə qurulsa da, Sizin generalın evində qalmağınız uyğun deyil. Daha yaxşı olar ki, Siz ya teleqrafxanada, ya da karvan-sarada ev tutun. General Sizə iltifat göstərsə də, onun işləri yaxşı deyil və bir gün Sizi acılayacaq və evdən qovacaq. Yaxşısı budur ki, vaxtında ev tapıb buradan çıxın. O, bu barədə çox danışdı, ancaq mən bilmədim ki, o, generalın sözlərini mənə çatdırır, yoxsa bütün bunlar onun şəxsi düşüncələridir. Axşam bu söhbətlərin təsiri ilə qanı qara yatdım.

Sabahısı səhər hava çox soyuq idi. Axşam general, Məhəmməd İbrahim və Mirzə Atəşlə birlikdə təşrif gətirdi. Oturandan

sonra söhbət əsnasında bir qədər Məczüddövlədən giley elə-dilər. Dedilər ki, o, aqlını itirib və artıq işlərinin öhdəsindən gəlmək iqtidarında deyildir. Onlar bir az da Nəcəfqulu xana kinayə edib getdilər.

Biz də yıxılıb yatdıq.

Növbəti gün səhər hava çox soyuq olduğu üçün heç evdən eşiyə çıxmadım.

Növbəti gün həzrət vəliəhdin gəliş günü idi. Evdən çıxıb bir az gəzib dolaşdım. Ancaq hava soyuq olduğu üçün geri döndüm. Yenə də generalın dostu gəldi və əvvəlki söhbətlərini təkrarladı. Bu dəfə o, açıq-açığına bizdən soruşdu ki, niyə gedib özünüzə ev tutmursunuz? Əgər bu gün general mənə tapsırsa ki, Sizi evdən çıxarım, onda nə edəcəksiniz? Gecənin bu yarısında kimə pənah aparacaqsınız? Mən cavab vermədim. Nəcəfqulu xan da gah yol səfərindən, gah da başqa macərələrindən danışır və sual-lara aid olmayan sözlər söyləyirdi. Beləcə Hüseyn xan çıxıb getdi. Biz də yatdıq.

Sabahısı gün hava bir az mülayim idi. Çıxıb bazarı dolaşdıq, gündüzü axşam elədik. Axşam yenə general öz gəlişi ilə bizi şərfələndirdi. Söhbət etdik, şam yeyəndən sonra o, çıxıb getdi.

Sabahısı gün qurban bayramı idi. Həzrət vəliəhdə dua oxunurdu. Biz də baxmağa getdik. Ancaq biz çatana qədər xüsusi salamlama mərasimi qurtarmışdı, mənəşə sahibləri və əsgərlər evdən çıxırdılar. Adamlar ağ, qırmızı və mavi rəngli paltarlar geymişdilər. Bəzilərinin əynində çuxa vardı, bəziləri isə köynək və ya rəsmi gödək əba geymişdilər. Silahların çoxu qısa silahlar olub, qundaqlı və ya çaxmaqlı idilər. Qonaqlar hər cür papaqlar qoymuşdular. Bəzilərinin başında papaq əvəzinə dəsmala bənzər bir şey vardı; danışırıdılar ki, Təbrizdə əsgərlərə paltar verilmir; səbəbini bilə bilmədim.

İmarətin qarşısında hər cür oyun vasitələri hazırlanmışdı. Bir nəfər havaya uçmaq üçün böyük bir şar hazırlamışdı. Baxmaq üçün yerimiz münasib olmadığına görə teleqrafxanaya gedib oradan tamaşa etdik. Şarın içinə buxar doldurulmuşdu. İki tərəfdən də ip bağlanmışdı. Şar havay qalxdı. Sonradan məlum oldu ki, o, şəhər bağında yerə düşübdür.

Bu gün böyük hakim Etemadüssəltənədən generala bir teleqraf gəldi. O, bildirdi ki, mədrəsə məsələsi divana aid olan bir məsələdir və onun teleqrafxanaya heç bir aidiyyəti yoxdur. Ona görə də Siz teleqrafxananın rəisi olsanız da, olmasanız da mədrəsənin rəisliyi Sizin öhdənizdədir. Ona görə də bütün səylərinizi toplayıb tezliklə mədrəsəni açmalı və öz vəzifənizi yerinə yetirməlisiniz.

Bu arada xəbər gəldi ki, həzrət vəliəhdin dayısı Hacı İbrahim xanın evi var, onu 10 tükənə kiralayıb mədrəsə üçün boşaldacaqlar.

Bu gün general məni öz iş otağına çağırıb müəllimlər üçün bəzi göstərişlər verdi, özü isə çıxıb getdi. Mən orada oturub 25 nəfər şagird üçün fransız əlifbasını və dərsləri tərtib etməklə məşğul oldum. Nahardan sonra general qayıtdı. O, mənə qarşı xüsusi iltifat və mehribanlıq göstərdi və öz planlarından bəhs etdi. Mən də onun xoş münasibətindən ürəklənib sızıntılarımı söylədim. Dedim ki, çaparla gəldiyimə görə ev əşyaları gətirməmişəm. Ev tutmağa və əşya almağa da imkanım yoxdur. Mənim sözlərimi eşidəndən sonra general mənə daha çox qayğı göstərdi, mənə ürək-dirək verdi və dedi ki, mədrəsədə qalmanız üçün xüsusi bir otaq hazırlatdıracağam. Mətbəxdən Sizin üçün qab-qışıq veriləcəkdir. Sizə lazımı hər cür kömək göstəriləcəkdir. Çox söhbətdən sonra biz çay içdik və mən otağıma qayıtdım.

O günlərdə Mirzə Fətəli və Mirzə Abasqulu adlı təhsil məmurları Təbrizə gəldilər. Onlar camaata, o cümlədən müəllimlərə pul gətirmişdilər. Məsələn, mənə 4 tükənin çeki verildi. Mən bir neçə gün fikirləşdim ki, görəsən, bu, altı aylıq maaşımdandır, yoxsa, ənamdır. Hər halda başqa müəllimlər aldılar, generalın ısrarına baxmayaraq mən ehtiyat edib almadım. Qorxurdum ki, birdən səhv olar, alaram, xərcləyəyəm, sonra məndən geri istəyərlər, qaytara bilmərəm.

Növbəti gün ayın 17-də həftənin ikinci günü şagirdlər öz tapşırıqlarını almaq üçün mədrəsəyə gəlməli, o birisi gün isə dərslə başlamalı idilər.

Təyin olunan gün general hamıdan əvvəl mədrəsəyə gəlmişdi. Ancaq orta otağın şüşəsi yox idi, o biri otağı da Hacı xan hələ boşaltmamışdı. Başqa bir otaqda isə Məhəmməd, onun ətrafında isə uşaqlar oturmuşdular. Uşaqlar bizi tanımadıqlarına görə bizə etina etmədilər. Hətta işarə ilə onlardan oturmağa yer istəsək də, mümkün olmadı.

Mənə göstəriş verildi ki, mən otağı qaydaya salım. Mən otağı qaydaya saldım və hər şagird öz yerində oturdu. General türk dilində şagirdlərə bəzi tövsiyələr verdi və onları evlərinə buraxdı. Belə tapşırılmışdı ki, onlar növbəti gün dərslə gəlsinlər. Lakin otaqların təmiri və qaydaya salınması başa çatmadığından mədrəsənin işə başlaması altıncı günə keçirildi.

Bu gün ayın 19-u, həftənin birinci günüdür. Səhər tezdən mədrəsəyə gəldim. Şagirdlər də gəlmişdilər. O biri otaqlar hazır olmadığından onları əvvəlki otaqda yerləşdirdim. Özüm də bir kənarda oturub fransız əlifbasını təlim etməyə başladım. Otaqda elə bir səliqə-səhman və sakitlik hökm sürürdü ki, mənim dərslə dediyim zaman generalın gəlib sobanın yanında oturub qulaq asdığını sezməmişdim. Digər tərəfdə isə Məhəmməd İbrahim,

Nəcəfqulu xan ilə Hacı dayı oturmuşdular. Qərribə bir mənərə idi. Beləcə mən dərsi axıra çatdırdım.

Həmin gün günortadan sonra divanxananın rəisinin nəvəsi Möhsün xan və oğlu Lütfəli xan oxumaq üçün mədrəsəyə gəldilər. Onlar üç ilə yaxın Ağa xanın yanında dərs oxumuşdular. Mən Ağa xan haqqında Məhəmməd İbrahim xangildə eşitmişdim. Mədrəsə açılandan sonra divanxananın rəisi belə qərara gəlmişdi ki, bu iki cavan dərslərini mədrəsədə davam etdirsinlər. Onlarla bir az söhbət etdim. Onlara elə gəlirdi ki, fransız dilində yazmaq və əzbərləmək üçün hər bir felin öz qaydası var. Mən əvvəl bununla bağlı onlara izahat verməli oldum. Xülasə, bir neçə gündə fransız dilində fel yaratmaq qaydasını mükəmməl bir şəkildə uşaqlara öyrətdim.

Onlar generalın və Ağa Mirzə Həsənin yanında böyük səmimiyyətlə belə bir sistemli qaydanı onlara öyrətdiyim üçün mənə təşəkkür etdilər.

Bu gün ayın 20-dir. Əvvəl otağı səliqəyə saldım. Elə elədim ki, kənar adam içəri daxil olmasın. İstəyirdim ki, uşaqlara bir az öyüd-nəsihət verəm, dövlətin göstərdiyi qayğılardan bəhs edəm. Ancaq mən danışdıqca diqqət elədim ki, bu söhbət uşaqlara yorucu gəlir. O zaman söhbəti dəyişdirdim və keçən dərsin təkrarını elətdirdim. Bu gün divanxananın rəisinin nəvələri ilə birlikdə iki nəfər yeni şagird də gəlmişdi. Onlara da dərs dedim.

Bu gün həzrət vəliəhd lütf edərək müəllim və şagirdləri öz hüzuruna dəvət etmişdi. Ona görə də axşama 3 saat qalmış eyni rəngli yarım rəsmi paltarlar geyinmiş şagirdləri sıraya düzdüm, onlara lazımı təlimat verdim və həzrət vəliəhdin imarətinə yolandıq. İmarətə daxil olanda əvvəl divanxananın rəisi içəri girdi. Sonra bir-bir adlar soruşuldu və girməyə icazə verildi. Otağın qabağında sıraya durduq. Xoşbəxtlik günəşi doğdu; qapı

açıldı və vəliəhdin mübarək camalı göründü. O, qapının ağzında dayandı və uşaqların adları oxunaraq ona təqdim edildi. Sonra mən irəli çıxıb həzrət vəliəhdin qarşısında fərağat dayandım və hərbi qaydada salam verdim. Mənim hərəkətim başqalarına da nümunə oldu, onlar da mənim kimi etdilər və mənim yanımda cərgə ilə durdular. Bu qayda həzrətin çox xoşuna gəldi. O, Nəcəfqulu xana çox xoş sözlər söylədi. Sonra general getdi həzrət vəliəhdə məruzə elədi. 8 dəqiqədən sonra bizi yola saldılar. Biz mədrəsəyə qayıtdıq. Uşaqları buraxdım. Özüm isə evə getdim.

Mədrəsədə oxuyan tələbələr iki qrupa bölünürdü. Onlardan bir hissəsi dövlət hesabına, digər bir hissəsi isə öz hesabına təhsil alırdı.

Həmin gün həzrət vəliəhdin görüşündə olan 25 nəfər dövlət hesabına təhsil alan tələbələrin siyahısı:

1. Mirzə Sadiq xan-Moğrəba xan Mirzə Cavad oğlu
2. Mirzə Əsədulla-Hacı Mirzə İbrahim Cəlil oğlu
3. Mirzə Fərəculla Əlbəqa
4. Mirzə Hüseynəli-Hacı Mirzə Səfiulla ağanın nəvəsi
5. Mirzə Kazım-Hacı Məzburun nəvəsi
6. Mirzə Murtuza-işlər müdirinin qardaşı oğlu
7. Abbasəli xan-İbrahim Qacar oğlu
8. Heydərqulu xan-Əliəğa oğlu
9. Mirzə Əbuturab-xüsusi adyutantın qohumu
10. Mirzə Nəsir-polis rəisinin qardaşı oğlu
11. Məhəmməd Rza xan-Hüseynəli xan Mühəndis oğlu
12. Əbdüləziz xan-xüsusi adyutantın qohumu
13. Mahmud xan-Həsənəli xan Mühəndis oğlu
14. Əkbər Mirzə-Nəvvab Sultan Hüseyn Mirzə oğlu
15. Mirzə Bəhaəddin-Əsgər Nevis oğlu
16. Mirzə Əbdülhüseyn xan-Mirzə Əzim Müstövfi oğlu

17. Həsənəli xan-Mirzə İbrahim Müstövhi oğlu
18. Əsədəli xan-Mirzə İbrahim Müstövfi oğlu
19. Rzaqulu xan-Mirzə Əzim Müstövfi oğlu
20. Mirzə Bağır-polis rəisinin qardaşı oğlu
21. Əbdüləli xan-mərhum Əsəd xanın oğlu
22. Əllaməli xan-Məhəmmədəli xan Sərtib oğlu
23. Mirzə Məsud xan-Mirzə İshaq xan oğlu
24. Mirzə Mahmud xan-Əlisa oğlu
25. Fərəc ağa-hökumət müşavirinin bacısı oğlu.

Öz hesabına təhsil alan şagirdlərin adları isə bunlar idi:

1. Həsən xan-Mirzə Hüseyn xan oğlu
2. Lütfəli xan-divanxana rəisinin oğlu
3. Mirzə Əbülturab-Mirzə Seyidulla Ləşgərnevis oğlu
4. Mirzə Əhməd-Mollabaşının nəvəsi
5. Mirzə Mahmud-Əlsəhəbanın nəvəsi
6. Mirzə Qulaməli-Əlsəhəbanın nəvəsi
7. Əbdülhüseyn xan
8. Mirzə Cəlil-Mirzə Əliəsrəf Ləşgərnevis oğlu
9. Mirzə Samil-Əlsəhəba oğlu
10. Abbasəli xan-Məhəmməd Sadiq xan oğlu
11. Hüseyn ağa-Mirzə Sadiq xan oğlu
12. Ağa Seyid Rza-Seyid Hüseyn oğlu
13. Mirzə Məhəmməd Nəbi xan-Müstövfi Nizam oğlu
14. Mirzə Hüseyn xan Əlsəhəba
15. Mirzə Məhəmməd-Mirzə Sadiq oğlu
16. Mirzə Qafar-Qəhvəçibaşı oğlu

Mən səhərlər tezdən mədrəsəyə gedir, dövlət tələbələrini qaydaya salınmış orta otaqda yerləşdirir və nahara qədər dərs keçirdim. Günortadan sonra isə qeyri-dövlət şagirdlərinə dərs

verirdim. Gün başa çatanda general mənə təşəkkür etdi və dedi ki, mədrəsənin bütün yükü təkbəşinə Sizin boynunuzdadır. Buna baxmayaraq Siz işlərin öhdəsindən yaxşı gəlirsiniz. Elə zənn etməyin ki, Sizin bu zəhmətinizi kimsə dəyərləndirməyəcək və o, boşa gedəcəkdir. İnşallah, bu xidmətlərin qarşılığını yaxın vaxtlarda məndən görəcək və çoxlu xoş sözlər eşidəcəksiniz. Mən sadələvlüklə düşünürdüm ki, onun dedikləri sözlər doğru, verdikləri vədlər həqiqətdir. Öz-özümə düşünürdüm ki, mən belə xeyirxah adam görməmişəm və beləsi haqqında eşitməmişəm. Ancaq tezliklə mənim bu barədəki bütün xəyallarım tərsinə nəticə verdi və bizim dostluğumuz düşmənçiliyə çevrildi.

Bu gün ayın 23-dür. Yavaş-yavaş xəyallarım reallığa dönürdü. Nahar vaxtı Ağa xanı mədrəsədə gördüm. Dərstdən sonra axşama yaxın məlum oldu ki, siyasətçi Ağa xan divanxananın rəisindən general üçün bir məktub gətiribdir. Məktubda Ağa xana mədrəsədə iş verilməsindən bəhs edilirdi. Ağa xan mədrəsədə dil dərsi demək istəyirdi.

Sabahısı gün çıxan Günəş mən qarabəxtin taleyini alt-üst etdi. İclasda oturmuş və fikrə getmişdim. Birdən general dedi ki, hamınız bilin: Ağa xan mənim müavinimdir, mən olmayanda o, məni əvəz edəcəkdir. Sonra üzünü mənə tərəf tutub dedi, filankəs, Sizin bu mədrəsədə zəhmətiniz və ziyanınız çox olubdur. Sizin rahatlığınız üçün yaxşı olar ki, qeyri-dövlət tələbələrinə dil müəllimliyini Ağa xanın öhdəsinə buraxasınız. Bunu eşidəndə rəngim qaçdı və ürəyim bərk çırpınmağa başladı. Çünki zahirdə mənim zəhmətim azalsa da, əslində işim pozulurdu. Ancaq “Gözəlliyin əvvəli tədbirdir”-düşünüb susdum.

Bundan az sonra Tehran mədrəsəsinin rəisindən bir teleqraf yetişdi. O, məndən soruşurdu ki, işlər nə yerdədir? Teleqrafı general almış, oxuyandan sonra bərk əsəbiləşmişdi. Deyirdi ki,

teleqrafı göndərən Azərbaycan mədrəsəsinin yox, Tehran mədrəsəsinin rəisidir, qoy o, öz işləri ilə məşğul olsun. Məgər onun işi-gücü yoxdur ki, bizim mədrəsənin camaatının işinə müdaxilə edir? Xülasə, general Tehran mədrəsəsinin rəisinə uzun bir cavab yazdı.

Bu gün ayın 29-dur. Mübarək məhərrəm ayının başlaması münasibəti ilə son dərs günüdür. Sabahdan tətıl başlayacaq. Həzrət vəliəhddən xəbər gətirdilər ki, axşama 4 saat qalmış mədrəsəyə təşrif gətirəcəkdir. Mədrəsəni bəzədilər; otaqlara təzə xalı-xalça döşədilər, üzərinə al-əlvan mütəkkələr qoydular. Çay, şirniyyat və s. hazırlıqları görüldü. General və müəllimlər yola çıxıb həzrət vəliəhdin pişvazına tələsdilər. Həzrət vəliəhd təşrif gətirdi, əvvəl dövlət tələbələrinin otağına daxil oldu. Hamı bir ağzıdan ona mədhlər və təriflər söylədilər.

Həzrət vəliəhd bütün bunları çox bəyəndi. Divanxananın rəisi də kifayət qədər tərif və mədh söylədi. Sonra həzrət vəliəhd və ətrafındakılar qeyri-dövlət şagirdlərinin oxuduqları otağa daxil oldular. Burada çox dayanmadılar və həzrət vəliəhd çoxlu tövsiyyə və göstərişlər verdi. Daha sonra həzrət vəliəhd xüsusi hazırlanmış otaqda istirahət etdi. Bu arada təzə təlimə başlayanlar topçu məşqi göstərişi nümayiş etdirdilər. Ancaq həzrət vəliəhd onlara o qədər də əhəmiyyət vermədi. Nəcəfquqlu xana bir neçə xoş söz dedi və özünün məşqi üçün hazırlanmış topu mədrəsəyə bağışladı. Çay içəndən sonra həzrət vəliəhd getdi. Başqa müəllimlər də onu müşayiət etdilər. Ancaq mən qaldım, uşaqlara tətıl tapşırıqları verdim, sonra onları buraxdım. Daha sonra generalla birlikdə evə getdim. Başqa yerə köçmək barədə düşünürdüm. Bu arada 24 tımən də pul almışdım. Generaldan xahiş etdim ki, icazə versin sabah, yəni məhərrəm ayının birində onun evindən mədrəsəyə köçüm.

Sabahısı mədrəsəyə getdim. Məlumdur ki, xüsusən Təbrizin soyuq havasında insana ilk olaraq istilik lazımdır. Ona görə də mən əvvəlcə kürsü və odun kömürü tədarükü gördüm. Bu zaman Nəcəfqulu xan qardaşı Əli ilə mənim təzə evimə gəldi. O, elə bura gələndən nasaz idi və anbar kimi bir otaqda Əli ilə qalırdı. Onların hər ikisinin qızdırması olurdu; yazıqlara baxan da yox idi. Mən dilxor və gözü yaşlı biçarə hərdən onlara baxırdım. Bu arada mənim də istiliyim qalxdı və məni də titrətmə tutdu. Beləcə biz 3 nəfər mədrəsə otağının bir küncündə düşüb qaldıq.

Beləliklə də, tətillərinin əzabı dərslərinin əziyyətinə daha çox oldu.

Bu arada başıma gələn bədbəxtliklərdən və onların səbəblərindən sizə söhbət açım.

Təbriz mədrəsəsi təşkil olunan zaman general elə bilmişdi ki, ixtiyar sahibi olacaq və müəllimlərin işə götürülməsi, şagirdlərin seçilməsi və digər bütün məsələləri özü həll edəcəkdir. Ona görə də biz Təbrizə gəlməmişdən qabaq Mirzə Əbdüləli Təbib Hafızolsəhhəyə tibb müəllimliyi, Məhəmməd Mirzə Mühəndisə riyaziyyat və topxana müəllimliyi sözü vermişdi. O, hesab etmişdi ki, piyada hazırlığı dərslinə ehtiyac yoxdur. General təsərrüfat müdirliyini əmioğlusunu Mirzə Rza, mühasibatlığı isə Qulaməli xan Nurçəşmi üçün nəzərdə tutmuşdu. Ancaq biz gələndən sonra vəziyyət dəyişdi və o verdiyi vədlərə əməl etmədiyi üçün narahat idi. Hər iclasda rişxənd edir və deyirdi ki, aşpazı və fərraşı niyə Tehrandan göndərməyiblər? Xülasə, hər zaman bizi ələ salırdı və birimiz olmayanda o birimiz haqda danışdı. Məsələn, bizə deyirdi ki, mirzə və nəzarətçi işə yaramır, onları işdən çıxaracam. Biz olmayanda isə onlara deyirdi ki, müəllimlərin işə xeyri yoxdur, onları işdən uzaqlaşdıracam.

Xülasə, mirzə və nəzarətçi gələndən sonra bir müddət karvansarada qaldılar. Axırda general mədrəsənin gözətçisi kimi gecələr onların qeyri-dövlət şagirdlərinin otağında yatmalarına icazə verdi. Generalın bizə lütfü bir də özünü onda göstərirdi ki, mədrəsədə heç kimin olmadığı məhərrəmlik tətili günlərində bəhanə ilə Əbdülrəzaq adlı fərraşı göndərirdi ki, bizim nə işlə məşğul olduğumuzu müşahidə etsin və bizdən məlumat toplansın. O fərraş da öz işindən qalmır, əli sinəsində yanımıza gəlib-gedənləri qeyd edir, biz hara gedirdiksə, bizim sadıq nökrimiz kimi bizi tək buraxmırdı. Gecələr də xəfiyyə kimi otaqları axtarırdı. Sanki bizim xəzinəmiz vardı və o da onu tapmağa çalışırdı. Bir çox hallarda isə gecə saat 5-6-da gəlirdi və deyirdi ki, generalın ixtiyarında idim, işdən azad oldum, buradan keçirdim, baş vurdum Sizə ki, birdən bir əmriniz olar. Mən də deyirdim ki, günün günorta çağы mənə Sizinlə işim yoxdur. Gecənin bu vaxtında Sizinlə nə işim olacaq? Həddər zəhmət çəkmişiniz, xudahafiz, gecəniz xeyrə qalsın. Gedirdi, sabahısı gün axşam saat 7-də yenə gəlirdi ki, salam əleykum. Mən də narazı və narahat halda cavab verirdim:

- Əleykum salam.

Qaldığım otaqda çarpayı və pləş yox idi. Gecələr çox vaxt paltarlı oturur, yuxum gələndə elə o vəziyyətdə başımı kürsünün üzərinə qoyub mürgüləyirdim. Mənim bu halım Əbdülrəzaqı düşündürürdü ki, görəsən, mən hara getməyi planlaşdırıram? Çünki hər zaman gələndə məni bu vəziyyətdə görürdü. Bəzən də gedir və geri dönürdü ki, guya gəlib məni namaza durquzsun. Xülasə, axırda otağımın qapısının yanında bir əsgər qoydular ki, gecələr burda yatıb otaqdakı əşyalara gözətçi olsun. Halbuki otaqdakı bütün əşyaların birlikdə dəyəri 5 tımən etməzdi. Mən isə bütün bunlara qarşı təmkinli davranırdım. Əsgər mənə elə

diqqət edirdi ki, sanki çəkdiyim nəfəsləri sayırdı. Səhərlər də Əbdülrəzaq məruzə edirdi. Əbdülrəzaq da eşitdiklərinin üstünə beşini də əlavə edib generala çatdırırdı. Xülasə, mənim tətillər günlerim beləcə məşəqqətlə keçirdi.

Tətillər bitdiyindən şagirdlər mədrəsəyə gəldilər. Mən də köhnə qayda ilə dərs deməyə davam etdim. Dövlət tələbələrini 3 dərsi olurdu: hesab, dil və piyada təlimi. Qeyri-dövlət tələbələri də 3 dərs keçirdilər: hesab, dil və topxana təlimi.

Tibb dərslərini isə müvəqqəti təhsil alanlar keçirdilər.

Ancaq dərslərin gedişi aşağıdakı səbəblərə görə qarışıq idi.

General mədrəsəni özü üçün bir məşğuliyyət güman edirdi. Ona görə də o, gündüzlər dərs otağına gəlir, bir kənarda stul qoyub otururdu. Qulaməli xan və Vəli xan isə stolların arasında dayanırdılar. General yaxındakı hər bir şagird ilə söhbət edirdi. Uzaqda olan şagirdlərlə söhbət etməyi isə müəllimlərə tapşırırdı, bununla da dərs keçilmir, general zarafat edir, deyib gülürdü. Bu üzdən uşaqlar mənə yad münasibət bəsləyir və generalın gəlməyini istəyirdilər. Hər bir şagird generala yaxın oturmağa çalışırdı. General gələndə uşaqlar sevinirdilər ki, dərs keçilməyəcək. Uşaqlar özlərindən bəhs edir, onlardan biri dünən evlərində baş vermiş hadisəni danışır, digəri isə qonşunun sərgüzəştini söyləyirdi və beləcə deyib-gülürdülər.

Bu vəziyyətdə getdikcə mənim dərslərim səmərəsiz olurdu. Verdiyim öyüd-nəsihətlər də tələbələrə təsir etmirdi. Hər nə deyirdimsə, zarafat kimi qəbul edirdilər. Artıq bir müəllim kimi nüfuzumu itirirdim. General gedəndən sonra da hər kəs öz söhbətində olur, çölə çıxıb əylənmək istəyirdilər.

İş bu yerə çatanda düşünürdüm ki, bu vəziyyətlə razılaşmayım və özümə başqa bir iş tapım.

Bir gün tələbələrə uzun-uzadı bir nitq söylədim, xüsusən tələbələrin ədəb qaydalarından bəhs etdim. Çölə çıxmağı, gülməyi, danışmağı və digər bu kimi hərəkətləri qadağan etdim. Növbəti gün adəti birdən tərğitmək çətin olduğundan bəzi tələbələr köhnə qayda ilə dərsə qulaq asmır, söhbət edir və gülürdülər. Ancaq mən onlara qarşı kəskin mövqə nümayiş etdirirdim. Sonda uşaqlar mənə istədiyim kimi davranmağa başladılar.

Ancaq vəziyyətin dəyişdiyini görən general mənə göstəriş verdi ki, uşaqları incitməyim. Mən də bəyan etdim ki, onların tərbiyəsi və qayda-qanunlara tabe olması hər şeydən vacibdir. Bundan sonra general dərş otağına girmirdi. Ancaq mən başa düşdüm ki, bizim münasibətimiz ədavətə çevrilir və onda mənə qarşı kin və paxıllıq baş qaldırır və özünü biruzə verirdi.

Bu günlərdə təhsil nazirliyindən generalın ezamiyyətə çıxması və həzrət vəliəhdlə birlikdə Tehrana getməsinə icazə verilməsi ilə bağlı bir teleqraf gəldi. Generalın sevinci yerə-göyə sığmırdı. O, səfər hazırlıqlarına başladı və mədrəsəyə gəlmədi; mədrəsənin işlərini Ağa xana həvalə etdi.

Ağa xan özünü səlahiyyət sahibi bilib müəllimlərlə zahirdə xoş davransa da, fikrindən müəllimlik keçirdi və mənə qarşı çox kinli davranır və araya fitnə toxumu səpirdi. Onun istədiyi dil müəllimliyini mənə əlimdən almaq və mənə maaşına sahib olmaq idi.

Bir axşam generalın yola çıxmasına iki gün qalmış ənənəyə uyğun olaraq biz 4 nəfər müəllim generalı görməyə getdik. Təcirlər və başqaları da ora toplaşmışdılar. Arada Ağa Məhəmməd İbrahim bizi evinə dəvət etdi. Biz düşündük ki, generalın burda olmasından istifadə edib bəzi sözlərimizi ona çatdırırıq. General Məhəmməd Cəfər xana nəsihət etdi ki, dil üzərində işləsin və nitq sürətini artırsın. Sonra da Müxbirüddövlədən danışdı. O

qədər söhbət elədi ki, daha bizim qulaq asmağa halımız qalmadı. Ancaq qorxumuzdan bir söz də deyə bilmirdik.

Xülasə, ondan bu cür sözləri çox eşitdiyimizdən və hərəkətlərini gördüyümüzdən hamımız bir yerdə bəyan elədik ki, biz özümüzü Sizin köhnə xidmətçiləriniz hesab edirik. Bizim Sizdən başqa köməyimiz yoxdur. Axırda da Nəcəfqulu xan ona bu şeir parçasını söylədi:

Biz bu şəhərdə qərib, bu ölkədə yoxsuluq,
Sənin kəməndinə düşmüşük, sənə əsirik.
Səndən başqa yoxdur bizim kimsəmiz,
Sən bizi buraxma, bizə sahib çıx.

Mən də ümidimizi ona bağladığımızı söylədim, onun getməsinə görə çox pərişan olduğumuzu dedim. Bizi belə görən general halımıza acıdı və dedi ki, mən harda olmağımdan asılı olmayaraq hər zaman Sizin dostunuz və köməyiniz olacam.

Ancaq əslində o, özü daxilən bizim pərişanlığımıza səbəb olmuşdu. Xülasə, bu gecə məclis beləcə başa çatdı. Biz qalxıb evə yollandıq. Əbdülrəzaq da ehtiramla bizə yol yoldaşlıq edirdi. Biz evə çatdıq. O, bizimlə xudahafizləşib getdi.

Sabahısı gün səhər istəyirdim yenidən generalın görüşünə gedəm, ancaq mümkün olmadı. Gecə general Ağa Murtuza Sərrafın evinə təşrif aparmışdı. Əbdülrəzaq da öz hesabatlarını ona orda çatdırmışdı.

Ertəsi gün səfər ayının ikisində axşama yaxın general, həzrət vəliəhd ilə birlikdə yola çıxdı. Ona görə də mən onu görə bilmədim.

Növbəti gün özünü mədrəsənin tam səlahiyyətli rəisi kimi hiss edən Ağa xan tezdən qalxıb, bəzənib-düzənib, gözlərini geniş açıb qaşlarını düyünləyərək xüsusi bir əda, vüqar və şəstlə mədrəsəyə gəldi, öz işləri ilə məşğul olmağa başladı. Onun

mədrəsədəki hakimiyyətinin birinci günü idi. Bəziləri bunu bilmədiklərindən ona etina etmirdilər. Bir neçə gün beləcə keçdi. Ağa xan, şagirdlərin müəllimlərə deyil, ancaq ona xüsusi ehtiram nümayiş etdirmələrini istəyir və uşaqları buna təhrik edirdi.

Generalın getməyindən 4 gün keçmişdi. Ağa xan mədrəsəyə daxil olub məni bir kənara çəkdi, minnət vurdu və mənim çatışmayan cəhətlərimdən danışdı. Əlavə etdi ki, eşitmişəm dünən gecə mədrəsədən bir qadın çıxıb. Qəzetlər bunu İqbalüddövləyə çatdırıblar. O, da möhkəm əsəbiləşmişdi. İstəyirdi hamınızı yığib cəzalandırsın. Ancaq mən xahiş etdim. O, da mənim xatirimə Sizin hərəkətinizə göz yumdu və Sizi cəzalandırmadı. Ancaq bundan sonra elə işlər görməyin ki, həm mədrəsənin və həm də özünüzün abrı getməsin.

Bu sözləri eşidəndə tüstü təpəmdən çıxdı və dedim ki, cənab Ağa xan, əvvəla, heç bir ağıllı adam qərrib vilayətdə, belə bir ağır və məşəqqətli şəraitdə Siz dediyiniz işi görməz. İkincisi də, fərraş Əbdülrəzaqın sayıqlığından bəşər deyil, heç mələklər də bu tərəfə ayaq basa bilməzlər. Üçüncüsü, Siz mənim yanımdaca araşdırın, görün, bu qadın kim imiş və kimin yanına gəlmişdir və ya kimin üçün gətirmişlər onu? Dediğiniz iftiradır, belə sözlər danışmayın. Ancaq Ağa xan öz yalanlarından əl çəkmədi və mənim haqqımda Tehrana şikayət məktubu göndərdi.

Bir neçə gün sonra Ağa xan mədrəsəyə gəlib mənə dedi ki, eşitmişəm dünən gecə sənin adamını küçədə tutublar. İqbalüddövlə səhərə qədər onu saxlatdırıb. Səhər mənim xatirimə buraxıbdır. Dedim ki, cənab Ağa xan, bağışlayın, mənim bir dənə də olsa nökrüm yoxdur, Nəcəfqulu xanın da 1 nökrü var, xəstədir, 6 ay bundan sonra da yataqdan qalxa bilməz. Bütün bunlardan

sonra deyirsiniz ki, Sizlərdən birinin adamıdı? Dedi, mən bilmirəm, hər halda Sizlərdən birinin adamıdır.

Mən bu məsələ ilə bağlı İqbalüddövləyə bir məktub yazdım. Xahiş elədim ki, dünən keçəki adamı göndərin, gəlsin görüm, o, kimdir? Məktub hazır olanda Ağa xan dilxor oldu. Məktubu məndən aldı, qoymadı göndərəm. Ancaq özü bu məsələni gizli olaraq yazıb Tehrana bildirdi. Mən bunu sonradan başa düşdüm.

Bir gün şagirdlərdən birinin yanlış hərəkəti ilə otaq qarışmışdı. Mən o şagirdin otaqdan çıxarılıb tərbiyə müəllimi gələnə qədər başqa otaqda saxlanmasına göstəriş verdim. Ancaq tərbiyə müəllimi orda imiş. Ağa xan bunu da mənim adıma qəbahət olaraq dəyərləndirdi və Tehrana şikayət yazdı ki, guya, mən mədrəsənin rəisi olmaq fikrinə düşmüşəm.

Xülasə, general Tehrana çatana qədər Ağa xan məndən iftira dolu 3 şikayət məktubu göndərmişdi Tehrana. General məktubları alır və Tehrana çatandan 2-3 gün sonra Tehran mədrəsəsinin rəisi Elxaqan xanın yanına gedir, yazılanların üstünə beş də qoyub rəisə və onun müavininə şikayət edir. Ancaq mədrəsənin rəisi 16 il mənə təlim-tərbiyə verdiyindən, məni və orada oxuyanları kifayət qədər tanıdığından generalın sözlərini qərəzli adlandırmış və onu axıra qədər danışmağa qoymamışdır. General çölə çıxmış və rəisin ona qarşı olduğunu başa düşmüşdür.

Bundan sonra o, uca hakimin hüzuruna gedib və mənim baramdəki şikayətləri ona çatdırmışdır. General uca hakimin baş köməkçisini də öz tərəfinə çəkib və o da, mənim pisliliyimdən və generalın sədaqətindən uca hakimə danışmış və demişdir ki, generalın dediklərinin hamısı doğrudur.

Meydanı geniş görən Ağa xan öz qəzetini kafi hesab etməmiş, generalın əmi uşaqları Mirzə Nurullanı və Mirzə Rzanı səhər-səhər yanına çağırmış və onlara təlimat vermişdir ki, biri

mədrəsənin daxilində, o biri isə mədrəsənin xaricində olsunlar və biz biçarələrin əleyhinə hər nə olsa, qəzetə yazıb Tehrana göndərsinlər.

Bir-birinin dalınca qəzetləri alan uca hakim sonunda Təbriz mədrəsəsinə iki təliqə göndərdi. Əlimə yetişən birinci təliqənin əvvəlində son 6 ayda mədrəsədə olub keçənlərdən bəhs olunur və sonunda isə bildirilirdi ki, mən xam xəyallardan əl çəkim və öz işlərimlə məşğul olum.

İkinci təliqədə isə deyilirdi ki, mənə mədrəsədə qalmağım söz-söhbətə səbəb olur. Ona görə də mən tezliklə mədrəsəni tərk etməli və başqa yerə köçməliyəm.

Bu xəbər mənə bədbəxtin daha çox məyus olmağıma səbəb oldu. Düzdür, mədrəsədə qalmaq arzum yox idi. Ancaq həm də buranı məcburən tərk etməli idim.

Lakin nə getməyə yerim, nə ev əşyam, nə də pulum yoxdu. Bu işin və özümün axırımın necə olacağını düşünür, bir çarə tapa bilmirdim. Mən başa düşdüm ki, general uca hakimin baş köməkçisini aldadıb özü ilə əlbir edibdir. Baş köməkçi uca hakimə nə desə, hakim onun dediyini qəbul edəcəkdir. Mən isə dövlət və millətə bu qədər xidmətdən sonra günahkar olacam. Lakin düşüncəm yavaş-yavaş açılır və güclənirdi. Mən belə qərara gəldim ki, vəzifəmdən istefa verəm və Tehrana qayıdam. Ancaq bütünü üçün münasib zaman və fürsəti gözləməli idim.

İlk olaraq ağıma gələn o oldu ki, işlərimi yoluna qoymaq üçün Ağa xanla münasibətlərimi qaydaya salmalıyam. Bununla da onun mənə olan kəmi azalsın. Əslində o, da son vaxtlar mənə qarşı münasibətini qismən dəyişmişdi. Bəzən gecələr mənə öz evinə dəvət edir və bilmədiyim bəzi şeyləri söyləyirdi. Məsələn, bir gecə generaldan çox giley elədi və dedi ki, onun maaş və vəzifə ilə bağlı verdiyi sözlər özünü doğrultmur. Mənə demişdi

ki, Tehrana çatan kimi bütün müəllimləri işdən çıxardıb mədrəsəni sənə tapşıracam. Bu vəziyyət mənə deyir ki, gərək müəllimlərlə yaxşı yola gedim.

Ağa xan ürəyini mənə açandan sonra mən də bu şəraiti qənimət bilib ona dedim ki, indi ki, belədir, niyə mənimlə bu qədər ədavət və düşmənçilik aparırsınız? Mənim haqqımda yaramaz sözlər söyləyirsiniz? Ağa xan cavabımda dedi ki, mən Sizinlə özbaşına ədavət aparmıram. Bunların hamısını general mənə tapşırıbdır. Bundan sonra isə Sizinlə heç bir işim yoxdur.

Ancaq o, yalan deyirdi və öz sözünün üstündə durmurdu. Lakin buna baxmayaraq Ağa xan tez-tez axşamlar məni evinə dəvət edirdi. O, ürəyindəkiləri mənə deyir, generaldan şikayət edirdi. Hətta mənə mədrəsədən maddi yardım edəcəyinə söz verirdi. Ancaq dediklərinə əməl etmirdi. Əksinə, məndən soruşurdu ki, Tehran mədrəsəsinin rəisi və müavini hansı mənbədən qazanc əldə edirlər? Gəl, biz də qardaş kimi əl-ələ verək və qazanaq. Generalın əli ilə Tehrandə 20 түmән pul vermişəm. Mədrəsədən də general mənə 200 түmән məvacib düzəltməlidir. Buna baxmayaraq 200 түmәнlə yaşamaq mümkün deyil. Nə qədər də qıssam, məsələn, naharı mədrəsədə yeyirəm, şamı da heç vaxt dostlarım qoymurlar evdə olum. Ev kirayəsi və nökrin məvacibini Mirzə Hüseyn xandan alıram. Bəzən bir şeylər də çıxır. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq yaşayış çox çətindir. İnşallah, general böyük bir işə keçəndən sonra mədrəsənin rəisliyini tamamilə mənə verəcəkdir. O zaman, güman ki, qazanmaq olar. Hə, olar! hesablamışam, ayda nahardan 15 түmән qalır, paltardan da nə qədər istəsən. Mədrəsəyə ləvazimat alanda da qazanmaq olar. Məsələn, guya mədrəsəyə 800 түmәнlik xalı-xalça alınıb, ancaq heç nə alınmayıb, köhnə xalı-xalçaları generalın və Ağa Məhəmməd

İbrahimin evindən gətiriblər. Aşbazxananın əşyalarına da pul sərf olunmayıb. Qab-qaşiq hamısı Ağa Məhəmməd İbrahim-gildən gətirilib. 800 tümən sərrafda durur. Bunlar hamısı qazanc deyil? Siz özünüz şahidsiniz, divanxanadan 5 nəfər fərraş istənilib. Hanı onlar? Mədrəsədə biri də yoxdur. Onlardan iki nəfəri generalın evinə və işlərinə baxırlar. Mən də nahar vaxtı onlara yemək göndərməliyəm. Onlardan biri Ağa Məhəmməd İbrahimin evinin xüsusi nökeridir. O biri də Mirzə Nurullanın və Mirzə Rzanın evində xidmət edirlər. Mədrəsədə isə bir nəfər də olsun, fərraş yoxdur. Ancaq onların aylıq 4 tümən maaşı qalır. Bu minvalla general və Ağa Məhəmməd İbrahim ortada olmasalar, mədrəsədə gəlir yeri çoxdur. Mən Ağa xana ürək-dirək verdim ki, belə getməz, axırı yaxşı olar. Sizin dövlət böyüklərinə göstərdiyiniz xidmətlər boşa getməz. Siz qabağa gedəcəksiniz və mədrəsənin rəisliyi Sizin haqqınızdır.

Xülasə, bu günlərdə daha dəhşətli xəbərlər gəldi. Ağa xana görə bəzi müəllimlərin məvacibindən üst-üstə 100 tümən kəsdilər. Bu xəbər mənim övqatımı bir az da pozdu. Götürdüm Tehrandakı dostlarımdan birinə yazdım ki, bu məsələni araşdırın. O, da mənim yazımı generala göstərib. Genegal da onun üstünə belə bir cavab yazmışdı: “Əziz həmkarım, yəqin ki, mənim məktubumu hələ Sizə çatdırmayıblar. Ancaq Sizin yazınız məni heyrətləndirdi. Belə çıxır ki, Siz məni ziyankar bir insan hesab edirsiniz? Mən Sizin məvacibinizi necə azalda bilərəm? Əksinə, mən vəsadət qadırmışam ki, Sizin məvacibiniz artırılmalıdır. Bu söhbətləri kim çıxarır və necə olur ki, Siz bunlara inanırsınız? Yoxsa, Siz məni haqqdan uzaq və insafsız bir adam hesab edirsiniz? Bu düşüncələrinizə görə az qalmışdı ki, Sizdən kəsəm. Mən Sizin məvacibinizin kəsilməsinə necə razı ola bilərəm? Mən düşmənlərimə hər cür

yaxşılıq etdiyim halda, dostlarıma necə pislik edə bilərəm? Siz bir az da dözüün, həm məni, həm də başqalarını daha yaxşı tanıyacaqsınız. Bu cavabdan sonra məvəciblə bağlı arxayın oldum. Onu Ağa xana da göstərdim. Cavab Ağa xanı daxilən çox narahat etdi. O, dedi ki, belə cavablara bel bağlamayın, onlar Sizin başınızın altına yastıq qoyur.

Bu arada müəllimlərin hamısı dilxor və pərişan idilər. Onlar öz məsrəfləri üçün Ağa xandan bir qədər borc istədilər. Ağa xan əvvəl vermək istəmədi. Ancaq onlar çox israr edincə o, razılaşdı; qol kağızı əsasında Qafar xana 3 tımən verdi. Bir neçə gündən sonra da Nəcəfqulu xana 25 tımən verdi və bu barədə generala məlumat yazdı. Bir gün axşama yaxın Ağa xanın yanına getdim ki, söz verdiyimiz kimi birlikdə Mirzə Hüseynin yanına gedək. Ağa xan generalın kağızını göstərdi. O, yazırdı ki, nəyə arxayın olub müəllimlərə pul vermişən? Mənə dəxli yoxdur. Özün bildiyin kimi ödəyərsən. Məclis əhli bu cavaba çox əsəbiləşdi və pul tələb etdi. Mirzə Hüseyn Ağa xanın hərəkətindən qeyzləndi və kinayəli sözlər söylədi. O, bütövlükdə təhsil nazirliyinin işini yetərsiz hesab etdi, şahzadənin mədrəsəyə gəlməsi və kitabxanada oturmasına lağ elədi, Cəfərqulu xanın qayğısızlığından, müavinin intizamsızlığından, müəllimlərin tərbiyəsizliyindən söz açdı və çıxıraraq dedi ki, ey Təbriz camaatı, bu qədər eşitdiklərinizdən sonra siz yenə uşaqlarınızı bu müəllimlərə etibar edirsiniz?

Bu sözlər bizə toxunsa və bizi qıcıqlandırsa da, yeri olmadığı üçün biz səsimizi çıxartmadıq. Ancaq Qafar xan dözmədi və onunla mübahisəyə başladı. Lakin bunun bir faydası olmadı. Biz qonaqlıqda çox acı sözlər eşitdik və kor-peşiman oranı tərək etdik.

Sabahı Mirzə Hüseynlə görüşüb giley elədim ki, heç yaxşı olmadı; dünən niyə o zözləri deyirdiniz? Dedi ki, təhsil naziri bunlardan bətdir. Dedim ki, düz deyirsiniz, əgər belə olmasaydı, Sizin kimi təcrübəsiz bir adamı iş başına qoymaz və bizi də Sizin ixtiyarınıza verməzdi!

Xülasə, o gün axşam Mirzə Hüseyn xanın evində çox adam yığışmışdı. Ağa xan da elə bağırdı ki, məclis əhlindən başqa ətraf 10 evin camaatı da onun yersiz sözlərini eşidirdi. Bizi çoxlu insanların yanında abırdan saldılar. Ona görə də küçəyə çıxanda başımızı aşağı dikib gedirdik.

İstəyirdim ki, həmin gecəki hadisəni uca hakimə yazım. Ancaq qorxdum ki, baş köməkçi mənim yazımı o uca həzrətə yanlış çatdırar. Ona görə də yazmaqdan vaz keçdim.

Məktəbdən çıxmaq barədə müəllimlərə verilən 3 günlük möhlət başa çatdı. Qafar xan abırının və canının qorxusundan nələr çəkdi bu 3 gündə! Çünki dəllallar bütün Təbrizi dolaşdılar, ancaq onun yığılıb bağlanmış ev əşyalarının girov qoyulması müqabilində ona 3 tımən borc verəcək bir adam tapılmadı. Səbəb də bu idi ki, biz artıq etibardan düşmüşdük. Bu üzdən borcu qaytarmaq üçün verilmiş vaxt bitdiyindən Qafar xan Ağa xanın yanında biabır olub sakitcə oturmuşdu.

Bir saatdan sonra xəbər gəldi ki, Ağa xan İqbalüddövlədən istəyib ki, Qafar xanın onun pulunu ödəməsi üçün bir neçə fərraş göndərsin.

Bunu eşidəndə Ağa xanı kənara çəkib bir qədər danladım. O, dedi ki, bəli, mən fərraş çağırmışam. Mənim elə imkanım yoxdur ki, müəllimlər mənim pulumu yesinlər. Ancaq sonra bir az utandı və mənim çox yalvar-yaxışımından sonra razı oldu ki, fərraş çağırmaqdan vaz keçsin və Qafar xana bir neçə gün daha möhlət versin.

Bu arada Qafar xanın bəxtindən Tehrandan hər bir müəllimə 15 tümən pul gəldi. O, pulunu aldı, Ağa xana olan 3 tümən borcunu qaytardı və rahatladı. Həmin günlərdə dostlardan biri Tehrandan Təbrizə gəldi, burada balaca bir ev tutdu, mən də mədrəsədən çıxıb onunla bir yerdə qalmağa başladım.

İstəyirdim dərns hissə müdirinin hərəkətləri və rəftarı, eləcə də yazıq müəllimlərin onun əlindən çəkdiqləri məşəqqətləri ətraflı yazam, ancaq bəzi mülahizələrə görə fikrimdən daşındım. Bu mülahizələrdən biri odur ki, onları yazmağa adamın əli gəlmir, həm də evdə yazmağa şərait yoxdur. Bundan başqa, mən ədavətin yayılmasını istəmirəm. Bir də axı mənim dərns müdirinin gizli işləri barədə şahidim yoxdur. Bu üzdən başqa məsələlərdən bəhs etmək istəyirəm.

Baş köməkçi generalın xahişi ilə təliqə yazmışdı, uca həzrət də möhür vurub Təbrizə göndərmişdi və o, mənim şəxsi işimə düşmüşdü. Mərkəzdə də bu barədə bilirdilər. Düşündüm ki, başqa bir təliqə barədə də hökm veriləcəkdir. Buna görə də yuxu mənə haram olmuşdu.

Rəcəb ayının 20-də bədbəxtlik artdı; məvacib cədvəlinin surətini göndərmişdilər. Məlum oldu ki, mənim və Məhəmməd Cəfər xanın məvacibi 100 tüməndir, yəni 50 tümən azalmışdır. Bununla da generalın Ağa xanla bağlı fikri həyata keçmişdi.

Mən istefa verməkdən başqa bir çarə görmədim. Ağa xandan yaxa qurtarmaq üçün münasib bir vaxt idi. Buna görə də rəcəb ayının 21-də Məhəmməd Cəfər xanla birlikdə teleqrafxanaya getdik, öz vəziyyətimizi teleqrafxananın rəisinə izah etdik. O, istefa barədə teleqrafımızı göndərdi, lakin dedi ki, indiyə qədər göndərilən heç bir teleqrafa cavab gəlməmişdir. Biz məyus olub geri qayıtdıq. Yolda bəzi tanışlardan eşitdim ki, uca həzrətin

teleqrafı bizə çatmamış Təbriz camaatının çoxu onun barəsində məlumat alır.

Rəcəb ayının 28-də uca hakimin əmri əsasında yay tətili başa çatdı və mədrəsənin açılması barədə qərar verildi. Mən də öz istefamın qəbulu barədə məlumatım olmadığı üçün hər gün mədrəsəyə gedib dərslərini deyirdim.

Şaban ayının 3-də istefamın qəbul olunması barədə teleqraf gəldi. Teleqrafda deyilirdi ki, uca hakimin təliqəsini gözləyin və son hesabınızı alıb yola çıxın. Bu xəbər Ağa xanı elə sevindirdi ki, az qaldı qollarını açıb oynasın. Axı mənim getməyimlə o, müəllim olacaqdı.

Şabanın 10-da intizarımız sona çatdı; uca hakimin təliqəsi yetişdi ki, bizi mədrəsədən azad etsinlər və 15 tümən çıxmaqla 6 aylıq maaşımız ödənsin və təcili geri qayıdaq. Əlavə 25 tümən də mənə sonradan ödənilməliydi. Məhəmməd Cəfər xan ailəli olduğu üçün onun işi bir az çətin idi. Ona görə də mən onu gözləmədim, tez özümə iki nəfər yol yoldaşı tapıb yola düşdüm.

III FƏSİL

TEHRANA QAYITMAĞIM HAQQINDA

Şaban ayının 16-da həftənin ikinci günü düz 8 ay yarım Təbrizdə sıxıntı içində qalandan sonra günün batmasına 4 saat qalmış üzümə xoşbəxtlik günəşi doğdu və mən müəllimlərlə və başqa dostlarla vidalaşib Təbrizdən çıxdım. Aşağıda adları qeyd oluna dostlarım bir qədər məni müşayiət etdilər:

Əmirzadə Murtuzaqulu Mirzə

Əmirzadə Məhəmməd Bağır Mirzə

Qafar xan-müəllim

Mirzə Fətəli xan-təsərrüfat müdiri

Əmir xan Rəis və başqa bir neçə nəfər.

Biz yol boyu Xələtpuşana qədər söhbət etdik. Orda bir az dayanıb yorğunluğumuzu alandan sonra onlarla sağollaşdıq. Dostlarım ayrılmağımıza görə çox kövrəlmişdilər və göz yaş axıdirdilər. Mənim isə keyfim kökdü və onlardan gülə-gülə ayrıldım. Gün batana gəlib Basmaca yetişdik. Qafilə səhərdən gəlib gözləyirdi. Gecəni Basmacda qaldıq. Mənə qalsa, mən mümkün qədər tez Təbrizdən uzaqlaşmaq istəyirdim.

Ayın 17-də atlara mindik. Hava çox ləzzətli idi. Həftənin üçüncü günü olduğundan Basmacın yaxınlığında poçt çaparı gördüm. İnsafən poçtun işi nizamsız olsa da, çaparamın işi çox münasib idi. Yüku yerləşdirir, öz işini bilir və onu nla rahat və təhlükəsiz hərəkət edirsən. Günortaya yaxın Hacı Ağaya çatdım. Bu kənddə yenə də tövləqabağı bir yerdə mənzil tutdum. Bura yaxşı bir yerdir. Yaxşılıq da odur ki, “Kəfin harda kökdür, ora yaxşıdır”-deyiblər. Təbrizdən 10 fərsəx uzaqlaşdığımı düşünəndə tövləqabağı mənə generalın evindən yaxşı gəlirdi. Keyfim olduqca kök idi.

Ayın 18-də səhər qalxıb yola düşdük. Hava soyuq idi. Mənim plaşım olmadığından mənə çətin idi. Ancaq bir təhər dö-zürdüm. Gəlib Şah Abbasdan qalan bir xarabalığa çatdıq. Burada heç tövləqabağı da yox idi. Gecəni çox çətinliklə keçirdik.

Ayın 19-da cümə günü tezdən yola düşdük. Allaha ümid deyib gedirdim. Hava çox yaxşı idi. Günəş çıxana yaxın dünən-kinin əksinə olaraq çox səfəli bir məntəqəyə yetişdim. Hər tərəf-də bağlar görünürdü. Yolun kənarından da arx axırdı. Oradan da keçib Xacə Qiyas adlı kəndə çatdım. Bu kənd çayın kənarında salınmışdı. Növbəti kənddə çoxlu müsafir vardı. Biz də orada gecələdik.

Şənbə günü ayın 20-də evdən çıxıb yola düşdük. Yol boyu müxtəlif fasilələrlə çoxlu sayda kəndlilər əkin işləri ilə məşğul idilər. Tamamilə təhlükəsiz rahat bir şəraitdə hərəkət edirdim. Ancaq yolun enişli-yoxuşlu olması məni çox yorurdu. Günorta Miyanəyə çatdım. Qafilə yol kənarında bir bağın yanında dayandı. Mən Mirzə Kərim xan adlı bir dostumun evinə getdim. Onunla Təbrizdə tanış olmuşdum. O, mənim gələcəyimi bilib məni qarşılamağa çıxmışdı. Biz onun evində nahar etdik. Daha sonra bağları dolaşdıq. Axşam evə qayıdıb şam yedik. Gecə onunla vidalaşıb körpünün yanında dayanmış qafilənin yanına geri döndüm. Gecə Qaplankuh dağının oğrularının qorxusundan atlı, piyada, qatırlı, dəvəli 300 nəfərlik qafilə əhli əlbir olub qafilənin ətrafında keşik çəkirdi. Birdən qarşıdakı təpənin üstündə iki yad atlı göründü. Qafilədən iki nəfər atlı bağıraraq onlara tərəf çapdı. İki nəfər tüfəngçi isə irəli çıxdı. Sonra daha bir neçə tüfəngçi qafilənin qabağına düşdü və qafilə onların dalınca yavaş-yavaş hərəkət etməyə başladı. Bu vaxt oğruların sayı artmaqda idi. Mən öz-özümə dedim ki, bu səfərdə bircə oğru çatmırdı, onu da gördüm. Əslində fəlakət və dilxorçuluq-

larla dolu bu səfərdə mənim oğurlanacaq bir şeyim də yox idi. Oğruların sayı artsa da, qafilə əhlinin çoxluğuna görə onlar bizə yaxınlaşmağa cürət etmədilər. Bir qədər ətrafımızda dolaşsalar da, uzaqlaşıb getdilər. Bu minvalla təhlükəli aşırımdan uzaqlaşdıq, Camalabadı keçdik və Sərçəm məntəqəsinə çatdıq.

Yeri gəlmişkən, bir neçə kəlmə daha oğurluq və yolkəsmə haqqında. Təbrizdə bir neçə dəfə tacirlər divanxananın rəisinə şikayət etmişdilər ki, onların malını filan yolda talayırlar. Divanxananın rəisi buyurmuşdu ki, hansı yol ilə gəlirdiniz? Demişdilər aşağı yolla. Demişdi ki, hökumətə dəxli yoxdur, bilirdiniz ki, aşağı yol qarışıqdır, oğru var, o zaman yuxarı yoldan gələrdiniz. Bu yerdə mən düşünürəm ki, Qaplankuhda aşağı və yuxarı yol yoxdur; orada birçə yol var. O zaman hökumət bu yolu niyə mühafizə etmir?!

Ayin 23-ü birinci gün yola düşüb Nikpi kəndinə, oradan da günortaya yaxın Zəncan şəhərinə yetişdik. Bir karvansarada düşdük. Gedəndə kiraladığım otağı yenə götürdüm. Çox səfəli bir balaxana idi. Bir tərəfdən geniş bir qəbristanlıq, o biri tərəfdən isə misgərlər bazarı görünürdü. Bir az dincəlib yatdım.

İkinci gün ayın 24-də teleqrafxanaya getdim. Teleqrafxananın rəisi Mirzə Əbdülvahab xanla xeyli söhbət etdim. Gecə də orada qaldım. Sabahısı axşam Zəncan çaparxanasının rəisi Mirzə Məhəmmədəli məni bazarları gəzdirdi. O, Tehrandə mənim tələbəm olmuşdu. Daha sonra onun evinə getdik. Mirzə Əbdülvahab xan və bir teleqrafçı da orda idi. Mirzə Əbdülvahab xan dedi ki, Əsədulla Mirzə adlı bir nəfər teleqrafçı var, onu Tehrana çağırıblar. Ancaq burada çoxlu borcu var və pərişan haldadır. Borclu olduğu adamlardan xəbərsiz onu da özünüz ilə götürüb Tehrana aparsanız, yaxşı olar. Qəzində də düşüb qalmasına imkan verməyin. Bütün yolu Sizinlə getsin. Mən bu

işdə özümə bir ziyanın olacağını düşünmədim və həm də onun bu vəziyyətdən xilas olmasını istəyirdim, ona görə də razılıq verdim və çarvadardan xahiş elədim ki, onu da götürsün.

Axşam şahzadə, xanımı və əyyaş yaxınlarından olan bir nökeri ilə karvansaraya gəldi. Mən Mirzə Məhəmmədəlinin evində saat beşə qədər qaldım, sonra karvansaraya qayıtdım. Yola düşəndə şahzadə xanımı ilə kəcavədə oturmuşdu, mən də ata mindim və yola düşdük.

Ayın 25-də həftənin dördüncü günü Sultaniyyə tərəfdə güclü külək əsməyə başladı. Səhərə qədər soyuqdan titrədik. Sultaniyyəyə çatanda külək dayanmış, hava bir az isinmişdi. Bir baxçada olan daxmaya düşdük.

Ayın 26-da həftənin cümə günü hərəkət etdik. Əvvəl hava soyuq idi, ancaq o məntəqədən uzaqlaşdıqca hava istiləşməyə başladı. Lakin növbəti məntəqəyə qədər olan məsafə 7 fərsəxdən çox idi. Ona görə də mənzil başına, yəni Xürrəmdərəyə çatanda çox yorğun və əzgin idim. Hacı xan adlı bir nəfərin evində otaq tutdum. Otaq iki hissədən ibarət idi. Mən balaxanada idim. Şahzadə ailəli olduğundan ona içəri otağı verdim. Axşam şahzadə mənim otağıma təşrif gətirdi. Bir xeyli müxtəlif söhbətlər etdik. Şahzadə getdikdən sonra mən də yatdım.

Ayın 27-də yola çıxdıq və günortaya yaxın Goreskinə yetişdik. Təsədüfən yaxşı bir mənzil kiraladıq. Mən kənddəki 4 bürcdən birində yerləşdim. Fransız üslubunda inşa olunmuş bürcün çox təntənəli bir görkəmi vardı. O, hər tərəfdən diqqəti cəlb edirdi. Ordan baxanda bağlar, yol və çöl görünürdü. Təbrizdən uzaqlaşmağıma və Tehrana yaxınlaşmağıma sevinirdim. Ancaq həmişə bədbəxtliklərlə dolu pis tale yənə də mənimlə birgə idi. Çox yorğun olduğum üçün bir qədər yatdım. Ancaq qəflətən bir fəryad səsinə oyandım. Qorxa-qorxa başımı

qaldırıb diqqətlə qulaq verdim. Aydın oldu ki, qışqırır və arada mənim adımları çağırırdılar. Adımı eşidəndə özümə gəldim və düşündüm ki, mən ki, bir səhv eləməmişəm. Bir az diqqətlə baxanda gördüm ki, əli çomaqlı və silahlı camaat bürcün başına toplaşmışdır. Mən çox narahat oldum. Düşündüm ki, bu, bəlkə, Ağa xanın işidir. Xülasə, mən belə düşünərkən bürcün üstünə çıxdım və gördüm ki, Hacı Xaliq, onun qardaşı, 3 nəfər seyid, Xürrəmdərənin kəndxudası və silahlı cavanlardır. Onlar bürcü üzük qaşığı kimi dövrəyə almışdılar. Mən o qədər qorxmışdım ki, hərəkət etməyə və danışmağa halım qalmamışdı. Xülasə, Hacı xan mənə çığırdı ki, mənim qonağım olmusunuz, bəs niyə mənə xəyanət etmişiniz? Mən əsəbiləşdim ki, xain kimdir, xəyanət nədir? Dedi ki, şahzadənin qaldığı otaqda taxçada 12,5 tükən pulum vardı. Şahzadə onu oğurlayıb aparıb. Dedim Hacı, bu nə zöslərdir, Siz danışırırsınız? Min tükən də olsa, şahzadə belə iş görməz. Hacı və yanındakılar zahirən mənə ehtiram qoysalar da, daxilən rahat olmadılar. Bu arada şeyxülislam kimi tanınan bir molla gəlib çıxdı. Gecənin bir yarısı şahzadəni tapıb əyyaş nökrəri ilə birlikdə hamama göndərdilər ki, yuyunub and içsin. Ancaq o, andı ürəyində içdiyi üçün belə qərara gəlindi ki, pul ondadır. Lakin şeyxülislam dünyagörmüş adam idi; şahzadəyə ehtiram göstərirdi və belə qərara gəldi ki, uca hakim 6 tükən ödəsin, bununla da iş bitsin. Ancaq Hacı buna razı olmurdu. Axırda şeyxülislam Hacıya, şahzadə və bir nəfər seyidi mənim yanıma göndərdi ki, mən Hacıya bu məsləhətə qulaq asmağa vadar edim. Mən də hər nə etdimsə, Hacı razı olmadı. Durub getdik şeyxülislamın yanına. Gecədən 7 saat keçmişdi, yenə də mübahisə gedirdi. Hacı getdikcə daha ucadan bağırırdı ki, mənim pulumun hamısı verilməyincəyə qədər bu iki nəfərdən birini getməyə qoymayacağam. Səhərə yaxın şahzadənin bir

gümüş samavarı və bir gümüş qəlyanbaşı 6 tümən qiymətləndirildi və Hacıya verilərək onun razılığı əldə edildi. Bu minvalla bu gecə istirahət edə bilmədən ayın 28-də bu narahat yerdən yorğun-argın yola düşdük. Günortaya yaxın Qəzvinə çatdıq. Karvansarada yer götürüb bütün gün yatdım. Şahzadə də öz qardaşının evinə getdi. Bundan sonra onunla görüşüb birlikdə hərəkət edə bilmədik.

Ayın 29-da Qəzvində qalıb bazarları dolaşdım. Ancaq yenə də şahzadə gözümə dəymədi. Evə qayıtdım. Halım qarışmışdı; özümdə deyildim. Beləcə yıxılıb yatdım.

Ramazan ayında Qəzvindən çıxıb Abdullaabada yetişdim. Dünənkindən də pis vəziyyətdə idim. Abdullaabadda xaraba bir ev tutduq, hərə bir tərəfdə öz işi ilə məşğul olmağa başladı. İkinci gün biz dilxor halda buradan ayrıldıq. Gəlib İmamzadəyə yetişdik. Burada balaca bir karvansara vardı. Orada yer götürdüm. Axşam çarvadar göstəriş verdi ki, hərəkət etməliyik. Ancaq mənim qızdırmam və titrətməm vardı, ona görə də mən yola düşə bilmədim. Səhərə qədər ilan vurmuş adam kimi rahatlamaq mənə qismət olmadı; o tərəfə-bu tərəfə çevrildim və zarıdım.

Ramazan ayının 3-də yola çıxmaq fikrinə düşdüm. Ancaq ata minəndə camaat mənim bu halsız halımı görüb dilə gəldilər və mənim yola çıxmamağımda israr etdilər. Sonunda mən otağıma qayıtmalı və burada qalmalı oldum.

Ayın 4-də karvansaraya bir çarvadar gəldi. O, məni bu halda gördü. Mən ondan çox xahiş etdim ki, məni də götürsün. Axırda o, razılaşdı və məni çox çətinliklə arabaya qoydular və biz Kərəcə tərəf hərəkət etdik.

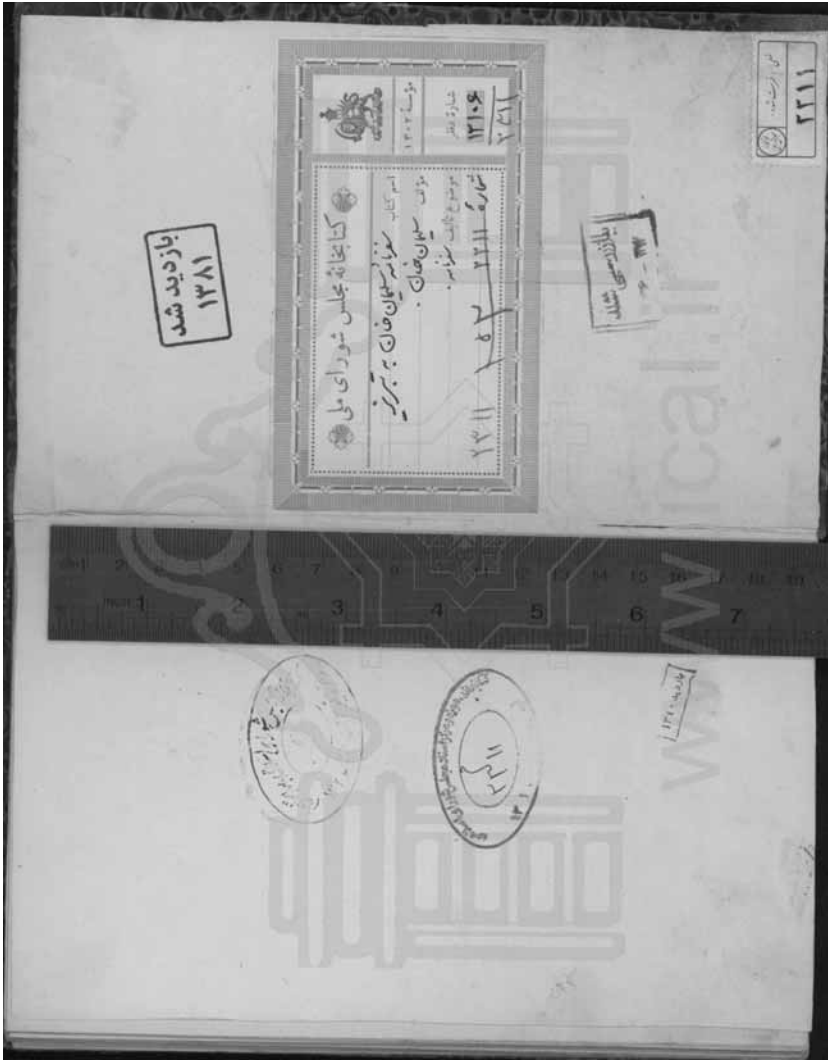
Ramazan ayının 5-də Kərəcdən Tehrana tərəf yola çıxdıq. Ancaq hər yarım fərsəxdə biz-çox zaman bir yerdə olan 3 nəfər

yerə düşüb dincimizi alır, yenə də ata minərək hərəkət edirdik. Min bir əziyyətlə axır ki, özümü Tehran şəhərinin yaxınlığına çatdırdım. Mən qızdırmamı unudaraq bütün gücümü topladım və özümü Gömrük qapısına yetirdim. Orada narahat bir şəkildə vargəl edən və hər keçəndən məni soruşan əmioğlumu gördüm. O, məni və halımı görəndə kimi mənim müalicəyə ehtiyacım olduğunu söylədi və çox böyük canfəşanlıqla halımı soruşdu. Məlum oldu ki, mənim yubanmağım onu çox təlaşa salmış və o, hətta Zəncan və Qəzvinə teleqraf göndərmişdi.

Xülasə, əmioğlu ilə söhbət edə-edə evə yetişdik. Ev əhli ilə görüşdükdən və şükürlər etdikdən və bir az rahatladıqdan sonra məlum oldu ki, Təbrizdə abırdan düşməyim və əzab-əziyyətim azmış, general öz vədələri ilə anamı da aldadıb və biçarə yaşlı qadın da illərlə topladığımız ev əşyalarını dəyər-dəyməzinə satıb ki, mənim dalımca Təbrizə gəlsin. Əşyasız qalan ev bir yuvaya dönmüş, yolda bərbad vəziyyətdə gördüyüm karvansaralardan da pis bir hala düşmüşdü. Bütün bunlardan sonra halım daha da qarışdı; bir anda qızdırma və titrətmə qoşunu bütün gücü ilə üstümə yeridi. İndi elə bu vəziyyətdə yıxılıb qalmışam və bu işlərin axırının nə ilə bitəcəyini bilmirəm.

**“Səfərnəmə” əsərinin
fotofaksimiləsi**

بازدید شد
۱۳۸۱

کتابخانه ملی ایران
کتابخانه مجلس شورای ملی
نام کتاب: سوانح سیدان قزاق به کبریا
مؤلف: سیدان قزاق
موضوع: تاریخ سوانح
شماره: ۲۲۱۱ / ۴۳
۱۳۸۱

کتابخانه ملی ایران
شماره ثبت: ۱۳۱۰۶
۲۴۱

بازرسی شد
۳۳ - ۳۴

کتابخانه ملی ایران
۳۳۱۱

۱۳۸۱

حب که ما پیش و بعد بیانی در ستمال بیورشانی که شد خوش در است
 بقدره و بهین نامی زبان نیز اندر توصیف نمود که بی بند و باری بی دردی
 همه که بر کوشش و تقوی علیان بی بند و باری است که در این
 اسباب تجلی در شرفیادان گنجد حتی آنست در حال برانته به و درانی که در کوزه
 در قرین آنست نمی که خوش در آید و این همه است که گفت در غایت خداوند
 که در او خط و بر کوشش و تقوی است زیاد و به مستحق علیان چون پیشین است
 نژاد که بر این طبع روزگاری می که کوشش و تقوی در این همه است که در این
 است که در صورت که در شرفیادان قرار نماند که در این کوشش و تقوی
 اما توان فرمود و گمان امان را در طوفان فریب تا شرفیادان است
 بسیار بر سر برود بر کوشش و تقوی است که در این همه است که در این
 نمودند

در این صبح چه نمودند در است علی الصبح در است بی بی بی
 میماند این حکم که بر او است که بر او است که بر او است که بر او است
 که در این کمال آید در همه است که بر او است که بر او است که بر او است

در امان که در اب الفصاحه که در کماله عاقله در این همه است که در این همه
 بهر سبب که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 آنها که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 شیخی که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 اما در اولانی که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 ایش که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 ترسیمی که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 گفتند که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 همین که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه

نمودند
 که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 بر این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 شریخی که در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه
 بعد از آنکه در این کوشش و تقوی است که در این همه است که در این همه

باینکه بجز اول و دوم همه ... استیافت شایسته است ...
بجز خود برای این که ...
عوارضی

از هیچ یک است ...
نوبت را ...
بیش از ...
نست ...
ست ...
نعمت ...
کردند ...
نعمت ...
بیش ...
کردند ...
بوم ...

بست ...
نظم ...
دست ...
نقد ...
فریب ...
است ...
م ...
ک ...
و ...
و ...
ک ...
و ...
و ...

شست در نهان فکرم بر کسی که از تو سپس تربیت است بجز در حدی که باید
 مشی بر او پیش می آید از انصاف تربیت این در نظریه اشکی است
 در آن کسب ایضاً لطیف و با انجیل یکسو و تربیت از آن است از آن
 ایشان نیز با زنی بود هر سال انش را عفت را نشانیان در قراسه در سید
 و از آن بیست و نه روز از او بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 رسانید چون در در حدی که باید و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز
 بود و در حدی که باید و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز
 شخصی شد و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 باشد و تربیت شریف بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن
 که در حدی که باید و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز
 کسب از انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز

در کمال تربیت با آن فاسی فردا که از آن صدق آتشش که در این کسب است

یکسان در تربیت از آن کسب که کسب است از آن کسب که کسب است
 کسب با آن فاسی و شریف و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز
 ما که در حدی که باید و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز
 پیش که کسب است از انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 که بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 و از آن بیست و نه روز از او بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 رسانید چون در در حدی که باید و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز
 بود و در حدی که باید و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز
 شخصی شد و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 باشد و تربیت شریف بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز
 از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن و از آن
 که در حدی که باید و با انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز
 کسب از انصاف از انصاف که بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز

بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز و بجز

و بعد از آنجا باز باز می آید که در خواب او این خواب تو را فرستاده است و تو را بگویم
 صحبت از آنکه بگویم تو را فرستاده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 صاحب او را که تو را فرستاده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 دل تو را می آید و می بیند از آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 نشود که صحبت می آید از آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 داشته چون را از آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 برت از آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 در خانه بزیب صورتی خانه از آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 اگر بزیب کرد که آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 چون خود را که تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 قیامی صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 مشرب او که آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 عود فرستاده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 شب را بزیب صورتی تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را

فایده این خواب را می بیند که در خواب او این خواب تو را فرستاده است و تو را بگویم
 نشود که صحبت می آید از آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 داشته چون را از آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 برت از آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 در خانه بزیب صورتی خانه از آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 اگر بزیب کرد که آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 چون خود را که تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 قیامی صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 مشرب او که آنکه صحبت کرده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 عود فرستاده است و تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را
 شب را بزیب صورتی تو را بگویم صحبت از آنکه بگویم تو را

دربار نشسته بود در آن شب که هم شب نیمه خرداد از روزان دور بود می گویید
بعد از آنم شریف بود

۱۰ — در آن شب که در عهد جوان بود او وضع سب در حضرت علی نقی نشسته

نایب پادشاه خود را حکم بر سر نهاد و در آن شب که بود در عهد پادشاهان در میان
انگاریت فریاد شد و دعوت صاحبان سب که در آن روز در پیش آن کونین
نباشان همه در آنک بود آنی مصطفی و زین العابدین که یک پریش بود و در عهد خود
برخی تانی گدگ سس بر سر نم بر روی درو داشتند و گفتند تا آن شب که
بود بی تندی آن یکی در مقامی هر دو قسم بود که پادشاهان از هر قسم بود و بعضی
سب است بود و بعضی که در عهد از هر دو در گفتند تا که پادشاهان سب بود و بعضی
تا سب بر سر نهاد و در پیش آن کونین نشسته

در هر دو حالت بر حکم سب است بی حد ضرر و کشتن پنداری که در سب پادشاهان

مورد شد و پادشاهان ضرر بود که سب بر سر نهادند که در هر دو چون یکی

ناسب بود که پادشاهان شریف بود که در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

عبد پادشاهان که در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

۱۱

بسیار بود و در عهد پادشاهان که در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

نمودند و سب بر سر نهادند که در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

که در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

حاجت کرد

۱۱ — در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

بیشتر از آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

نمودند و سب بر سر نهادند که در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

۱۱ — در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

فراوان کرد

۱۱ — در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

بیشتر از آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

نمودند و سب بر سر نهادند که در آن شب که پادشاهان سب بود و بعضی

فی القوم که در تربیت چون با تاملش بگردی بی شکر و بی تربیت
بنازد نماید و سازد جز از دنیا در حقش کسب لذت نماید که در کمال
سکونت بسیار ارا را برود و بی بهای شکر و تربیت نماند از تربیت بسیار

فاما در ظاهر مجموعاً

بموازای این مصلحت بی فایده و بی کاره باشد در مصلحت این مصلحت
مصلحت بی کاره تربیت است که بی کاره باشد بی کاره و در مصلحت بی کاره
شوقی شود اندک و بی شکر و بی تربیت بی شکر و بی تربیت بی شکر و بی تربیت
رضی تربیت بی شکر و بی تربیت بی شکر و بی تربیت بی شکر و بی تربیت بی شکر و بی تربیت

بود

چون این همه بی فایده و بی کاره باشد بی شکر و بی تربیت بی شکر و بی تربیت
شود و در وقت محرم التوبه تربیت نماند که در وقت محرم التوبه تربیت نماند
بگردید نماید تا چه حد است حال در استیصال بر خود بود که در وقت محرم التوبه
در وقت محرم التوبه تربیت نماند که در وقت محرم التوبه تربیت نماند

بگردید نماید تا چه حد است حال در استیصال بر خود بود که در وقت محرم التوبه

تصویری نیز در مصلحت کتاب در بیان دقت و بقره در مصلحت
شکران و بجز در وقت

نماز مصلحت در مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت

چون تربیت بی شکر و بی تربیت بی شکر و بی تربیت بی شکر و بی تربیت بی شکر و بی تربیت
فصل در مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت
در بیان مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت

صحت حال مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت مصلحت
در وقت محرم التوبه تربیت نماند که در وقت محرم التوبه تربیت نماند
بگردید نماید تا چه حد است حال در استیصال بر خود بود که در وقت محرم التوبه

بگردید نماید تا چه حد است حال در استیصال بر خود بود که در وقت محرم التوبه
در وقت محرم التوبه تربیت نماند که در وقت محرم التوبه تربیت نماند

بگردید نماید تا چه حد است حال در استیصال بر خود بود که در وقت محرم التوبه

از پیش روی دشمنان و نصیحت ایشان آن شیخ خودم کمال کرده و بخت کجا
برایشان خودم

درد و کوی که بزرگ حادث در پیست گنگس است نهیست نهی بود از این
کمانی اسباب بخت دشمنی نشان شده اند از خوارونی اربابان بخت راه

بخت خودم و در روز شنبه و جمعه و پنج از خودم تا وقت کوی حضور خود از این
بروم خصمین چون تیر از بخت و خود را بخت دیدند از تربیت لوس شده

دست از بخت و کلمات برایشان کشیدند و در سوم ارباب را بخت کرد و در
کار شد

دست تربیت بر او نشان را از بخت کوی و بدنی حضور خود را از بخت دیدند
نمودند که با اطفال جان را از راه و در شمار برایشان رفتن خود کرده برایشان

چندان خود کرده بر کسی که هم برایشان عالم خود نشد و شغلی نیک آید از کار
بزرگی و بختی نیست

چون تربیت بر اطفال را درستی دیدند و نشدند از راه و درستی کلا در او ایستادند
گفت که ما با تمام کس هم گمان برایشان عالم دست و دست از ایشان با

لی

س از خود و قوی خود باشد
دشمنان از این کفرانی از بخت او در بر خود بخت از این خصم تربیت سبک کعبه کعب

خبر است از بعد ظهور این بخت تربیت را بر این بخت از کمال شوق در دیده مردم
بخت شوق است و آنکس که در سر کرده اند در سر آن کمال و اسوات در کلا

بختش و این کانی اطفال باقی اگر در کار بود
دانا اطفال هم خود را دستگیر کرد و در کار نگاه کرد که نماند در دست مردم بخت

همی بر سر داشتند از طرف هر سبیل کمال خصوصیت را داشت و در این کمال
کشت بختی بر کسی که در راه و در شوق سبیل و در شوق از دست برایشان بزرگ

نشان از این کس در صاحب و بخت سبیل کرد
بختی شوق فرموده از نظر که در بخت تربیت است و بود در دروغ نماند از کار بخت

تعلیق کمال از خود و در دنیا شوق علی السلام هم بر این نشان شوق بخت
نموده و در این کمال در بخت از طرف حامی آن کمال را با تمام ارباب در خانه و در کار

داشت با شوق بر کمال و در کفر حق تربیت را در صورت بر این شوق اطفال در خانه
نموده که در کمال از حضرت و در کمال که در کمال از این بخت صورت بر این نشان

ممنوع دانسته و نه اندام اولیای کعبت در میان ما انداخته و عرب قدرتی
 نصیحت بجهت یمنیون نماند و نزد قدرتی طاقت نماند و عربت نفسی بپوشید
 و با برین سخن رفتی و قدرتی حکم کن و به صحبت از بگرداد و در میان ما در
 خدای بگفتند که اگر اوقات و کوشش نشیند تا ما و بود اولیای ابریم بوقت
 جواب شود

غلام صحرایی ازین سخن تعجزات از ایشان شنیده و حکایت بیان نماید
 دید و بود و بگریه بچند زبان سخن گوید که گوید و در اولم غلام قوی و کوشش فریاد
 ایشان شنید و بگریه و از زبانهای سوزناویزه و در کارهای بسیار آنگونه از شدت بجز
 و لایه که بگفتی رسید که تحقیق جان با هم گریه و در برابر این امر را فریاد
 ما در این سخن فهم در این سخن بکنند و تو فریاد و با هم گریه
 ما نیز اینک حسرت دارند و در خاک بچرخ که اوقات ما که بر تو میخیزد با کس
 ایشان را ملامت فریاد نشود و صورت از یاد و بر این منصب که در وقت شرف
 چون چشم گریان در حالت پرتویشان دارد و بهر انظار در سوزنی نموده نموده
 کرد و بود و ما در فاش نشیند و من هر جا بگشیم و در سوزن و در فاش خواهد بود

الایا فاعلمه و باشت برانی در نگاه بود و در آشتی عملی که در گوشه نشیند
 در آنه سخن شایع بود و در اوقات نیز در کمال اوقات از برای کسی که در این سبب
 کج که بودی که در توفیق برود
 فردا صبح خواستم بگویم که از آن بگریه کنی که بگریه و فاش فاش
 حرفت کوشید و از دست و جانش بر از اوقات بعضی که از شایع حجاز از اولان
 کرد و فاش فاش بر توفیق بودند

و هم صورت در اوقات حرفت دیدم و کت که در شرف صد کایان باریک
 که در کج که نشیند با هم
 در آن که کج که فاش کنی خود را در راست نشیند و هیچ نود و کج که فاش
 دیدم از اوقات بر تو است و در می نشیند که از این سخن آن که در می بود و در
 با بگریه و شرف فاش کمال در کمال و در آن استقال در و در شرف نشیند و شرفت خود
 نشیند که در این میان فاش کنی خود را در بود و در شرف فاش کج که فاش
 و جانش فاش کنی که در شرف بود و در آن است و در شرف فاش کنی خود را در
 بیشتر در کس از ایشان فاش کنی خود را در کج که فاش کنی خود را در شرف فاش کنی خود را در

هر که در صورت دزدان خوار نیاید این است ز کجاست زانی از شکست
 در میان گفت قبیح با او و کارگران به پیشانی بچشمی گوید خیرین
 با بری قافان چه متصل سری با برده صبر خود در دل داشت اعدا شد بر
 درخت برزد از کز اندام او مرغی خوسرین گشت از دردهم بدید هیچ
 اتفاق هیچ دارد در سرش و بر در کانی گشت صدای است به صوت از پت
 هیچ صد و دو حرکت شدیم گشت گشت زنی از درت پرست آمد در دلم
 ای حال که در داد از این خوست و خوسرین گشت و تصیغ بدانی به در ط
 که در این پیش خاوری چشم از تو پدید در وقت نگاه کنیدی ای بد از این
 میان حال اگر گشت که در افشان خود در دلم نشود
 چون سلسله گشود در این چشم در کانی من تمام شست و در چشمه تم به
 اتفاق از این گنج گشتی صافی در در وقت گشت حرکت و نهایت است
 بنیون اسب بیا بر این زانو که در وقت آن صی و اکت بعد از آن رفت
 بزرگ سس است ز شسته هم که در تیر انداز و دلت در چشم صافی در ش
 صمیمی که در این که در جود که در در کانی که در داد که در خانی در تیر

در

شد و در وقت قبی با شما است و گویند سر است از کار شما گزینید بیست
 نایب اهل هر دو در مساق دست از کتب خود بر نهاده شده شکر شما نایب
 بپهران نوشت
 چند روز که در دست ما گشت شدیم در امرب و گوید که هم از کار داده
 ای حال اول که هیچ گشت در کانی در کانی در کانی در کانی در کانی
 خان بچشمه بندید هیچ گوید که در امرب بچشمه خان بچشمه کانی در کانی
 شکر و بچشمه شکل است بزرگ که در امرب بچشمه کانی در کانی
 با در و در در حال آن طرقت سوسر شده آدم هم خود با بچشمه کانی در کانی
 گفت سید آدم کانی از کانی بود است خیر شکر کانی فی الفور دانی در کانی
 که آدم بوشی را گفت کینه بدید در بچشمه کانی در کانی در کانی
 شد که از کانی که در کانی در بچشمه کانی در کانی در کانی
 بپهران نوشت
 در بزرگ کانی خاوری از کانی در کانی در کانی در کانی در کانی
 بنده کلام از در کانی در کانی در کانی در کانی در کانی در کانی

صوبت ازین بود که در آنک وقت شعوبت قهری از زمین بیا شد و صوب

شاید از راه قزوین که در بعضی از اسرار کائناتی قهری صوبت از زمین بیا شد

لکوب که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

اشتی بختیست در است هر که در طالع برسد تا کاین اکان صوبت از زمین بیا شد

که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

بند و در آنکه از اسکیم و حال آنکه این در در زمین صوب که با بعضی وقت

را در بود

چون غمی از راه کالی خوش بیان که در این صوبت از زمین بیا شد

لکوب غاب سال که در زمین است در قاره و از آنها است پس به است شد و آنچه

از راه کالی که در آنکه با بنای صوبت از زمین بیا شد که در کتب ۱۰۰۰

سکلی در زمین تا است که است که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

نشد به حال صوبت از زمین بیا شد که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

با بعضی خاصه است که از قزوین بیا شد که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

از راه کالی که در آنکه با بنای صوبت از زمین بیا شد که در کتب ۱۰۰۰

غایب بود و در آنکه از کالی بیا شد

این غایت از زمین بیا شد که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

میل بر زمین هر که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

تعمیر با هر که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

بود و در آنکه از اسکیم و حال آنکه این در در زمین صوب که با بعضی وقت

از طریق صوبت از راه کالی که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

طاهر چون از طاهر و در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

شده چون که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

زحمت با هر که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

نیاز است که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

صوبت بود

تعمیر با هر که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

بیشتر که در کتب ۱۰۰۰ صوب و منصب در هر که در بعضی از صفحات ازین

این امر بخوابد اما البته نکات شمارت در او ایوانی در است قحی کجا به دست می
خوابید که با است که قحی خوار او را برقی نماند

قلمه در اندر زنجیری خوشتر از از انجا بیشتر که در خواب سلفی انجلی
که بر کوه است و در آن هم در آن کوه انجان بر قرار نماند تا آنجا که در آنجا

کشت کاشتی در آن بیانی از است من قلم در او نشانی زینوار در کوه کمانی
طبع قحی بیادان کاشته در این بر سر است که در در شست ان جوانی در قلم

فرود بودند سواد خواب نوبت
قلمه در این است که با نوزده نماند ایوانی کاشته در کوه کمانی در این شسته

بوی و دریم آنده پیش بنام عورت که کوه کوه درونی منی زنده کاشته
که در کوه که در آن خواب نماند و کاشته که اگر در کوه است بخواب

نشد انم این روز است که کشت است بنام و در شام چاه در کشته قلمه در کوه کمانی
که در کوه کمانی کوه کاشته خواب نماند ام کشته ام کشته ام کشته ام

از این باقی است مراد در این العلف ای قحی بیادان در این کاشته است
صورت است شمارت در آن کوه کمانی که کاشته در این کاشته در این کاشته

کاشته در کوه کمانی که در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی

فرهی کجا ایوانی در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی

کمان که خواب در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی

بوست کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی

شمارت او پیچیده کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی

از این خواب در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی

نومر با نام انقاقت بیان بسیار کشت ایوانی خواب در کوه کمانی

کشت در این کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی

در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی کاشته در کوه کمانی

تفان گذشتیم را با خود که تیرسیا در خود بود و کوی العین را از این
 وادی پس رفتی در خود و هر دم تیران اصل کن آنگاه که از خانه آمدی
 شنیدت و در میان مجلسی که آن تیران و فرات علیا بیای نمودند و سر گذشت
 میباید که در آنجا خدمت تیران حسین ششم نیز خاصه که تیران حسین ششم
 داشتند بعد از آنوقت فی الجمله مات افاقان شنیدند و بانی آن تیران
 که از آنجا که بیای پس که در میان افاقان از او پیش بران رفتن می بیند
 که از او در گذشته می بگفت در میان فی تیران و یاد خود که تیران شنیدند
 گفت که تیران ششم در سخنان در آنرا بگو و در فی عنوانی از گفتن می افاقان
 بگویم تا یکی در آن وقت فی وصفات این سخن می که در دوران و بعد از آن وقت
 بعد از آنکه خود نمود
 آنجا که در عنوان سخن می گوئی خود گفتگو از فی تیران و از خود نمود
 و بهیچ نسبت با بنگانه در او در قسم و در او که از فی بران از او در قسم بود
 از او فی شان بران بود و در دست کردن تا خانه از آنجا که با خود بود
 یعنی از آن حالت بی خود فی از بعضی فی نام یکس فی تیران فی نام

۵۰

بچه تیران حسین در سر شریک با خود را از این سخن تا ثابت نمودن تیران را
 و این مجلس را همی صاحب ساخته کنی بی تیران بود و آنچه شنیدند را در بیان شنیدند
 را از آنجا که در عنوان بارانها خود بود و تیران حسین بسیار که در تیران شنیدند
 این در دست می شنیدند
 چون این سخن تا ثابت را از شنیدند بر این سخن حضرت که از این سخن
 شد و فی این ضمن هم حضرت خود بر مساکت شد و آنچه از آن سخن تیران
 جو از سر و وقت نامور بیای پس از آن جوان از او در فی خانه از این سخن تیران
 شد و در دست که گفت با فی این تیران تیران تیران تیران تیران تیران
 اضعاف و اوقات فی از آنجا که می
 هیچ اشارت را اوقات نمود بلکه در هر وقت چه در وقت هر وقت در آن
 متعلق کردی که تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران
 پس از آنجا که گفت که دست بگوئی که تیران تیران تیران تیران تیران تیران
 تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران
 مستحق این سخن تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران تیران

پوشک کالانی این امر بسیار است که فراموش آورده اند حال آنکه
 جان را زین دست از دست برانداختند که سبب آن را فراموش کردی
 بخالت کشید و گفت برادران من از دست او کوفته اند
 در این کوفت و دردی نیست
 این روز از آن است که تا کمال آن تو می بیند که سبب آن را فراموش کردی
 حواس بسیار است اما تا آن چو تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 در خانه خود نمی آید و در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 سخن از سر و سر نه باشد و در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 که بر تو رسم که در حالت و در خانه تو رسد است همین کار را تمام کنی
 در این کوفت و دردی نیست
 می گویند که این را باقی تو بر تو نه است که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 شیخ و هم نامی بر نفس خود است که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 در حالت هم نیست
 بنده صبر است یعنی آنکه در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 بنده صبر است یعنی آنکه در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی

غریبیت در خانه نیز اسیران بود و در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 بر این کوفت و دردی نیست
 در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 تو رسم است که در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 بر کس نه است غریبیت و آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 این کوفت و دردی نیست
 که در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 می گویند که این را باقی تو بر تو نه است که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 غریبیت و در آنجا که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 بعد از آنکه تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی
 که این کوفت و دردی نیست
 چو این فریاد می آید که تو را در دست و تو نمی بیند که سبب آن را فراموش کردی

در این

فصل سیم در است

شسته سازم در میان انظم بعد از است با دو نیم وقت نیز بر که از اول
 بر نوزده حرف هم می نوبت آید که این نیز از الله بخش می شود و در
 بود با سهیل و سایر در است و در این که در دهانه ششم ضمه از آن در است
 با محبت از آن پس ظاهر و محبت ظاهر بر است با است نه و در پنج
 درود نه

بسم الله الرحمن الرحیم
 الحمد لله رب العالمین
 انما اعلم العلم
 انما اعلم العلم
 انما اعلم العلم

همه با در سایه محبت ایشان را از تو با قیمت و نشان رسیده و در آنجا
 ما هم به از این سخن معما ما از او که کرده ایم آنرا از آنکه زبان و دل
 بر این در و نشان از خنده کف از هم جدا شیم در نهایت آسودگی که
 خراب بر با کسی رسیده تو قهر از هیچ آه و غم و در نوبت از آنکه هیچ
 نشاء با شیم و ای بی باک ایوم که زود تر از تو در دهم

در تمام تمام هیچ سوار شکر رسیده بود و در است چون اندر چه پیش بود
 در نوبت کسی بودم انصافا علی بن علی نه نمی نظر و کارها را با شکر بسیار
 ششم است و در دو بار با بر ما بی هیچ حرف گفتند که در دو روز و در

۱۰۰ به هیچ کاه خنده ای مردم جدا باشی بر سره بادی همه با در وقت
 که کرد و شمشیر که در دست است ارقان و فرمان با هزار وقت همه که با
 حال که با در احوال سوست که شستم در این که در نوبت کسی که در است
 نیز بود با در احوال با در نوبت که در سره بر می گویی آتاری بر با بگو می بر نوبت
 بود و ای از آنکه که گشتند که است که ان ترس است که هر یک که در
 فرسخ از تو نیز بر نوبت در دارا نام سکوی می بر در نیز از آن ترس نوبت
 آن خشم بر یک دست که می خیم خیالی با خود داشته

پخشید همه هم سوسو نیز که در ده روز از شوم اولی از شوم سر راه با در
 مانی بر سره صافی می تا شوش می بلکه که در ده روز اولی در تو می چون با در
 با کسی بی با در احوال بر حال صبح نیز اول است که رسیده از آنجا
 غا اهل بی تا نشان نشان از آنکه در وقت رفتن با در نوبت کسی که
 است که در وقت رفتن با در احوالی تا در آنجا که در اولی از آنکه که
 مکن

هرست بود است با در احوال که کسی که در است
 همه که در تو هم بر آید و در سره صافی تا در اولی از آنکه که در نوبت
 همه که در تو هم بر آید و در سره صافی تا در اولی از آنکه که در نوبت

ترشح کنی که زهری داشت وقت بلع رسیب بر آن کمان برنگهان که بر وقت بلع
 و روز بیانی کوبید و پاکس و باغات نبات در اطراف از طرف خارجی می
 و سایر بودی از آن کجا که نشسته رسیب بر آن کمان کوبید که بر طرف دیوار
 گنگان در دو صفه از آنجا که نشسته علی فلان منزل که اغلب سانس است از رنگ
 شماری با بیاض است چه شد شش را با آن برود
 شش بر آن منزل حرکت کرده که در آنجا نشسته می مختلف از این فلان رنگ
 می گویند در هر قطره نیست بسیار کوبید حرکت و نوع بودند که از آن کمال اطیان است
 بگردم علی از شیب ذوزناره کوبید رفته شد هم کلمه فرزند رسیب بر روی بیاض
 از نفس بر موم و سانس ازادی که نشسته در کمان جان که چند مدتی در بیاض
 بود منزل کوبید ولی نه در قطره بر طرف کمان که نشسته نام بود که از آنجا
 در دست بود و در کوبید هم که این از کجا که بر روی با سانس و نشسته و نشسته
 بود که در کمان نشسته بود وقت داشت چون از آن بود و اطلع داشت هم
 از آن و قطره بود که در دو صفه ای از آن کمال است در سر در وقت در او در آنجا
 خود وقت فرزند از سانس رسیب کمان کوبید که در وقت در او در وقت در آنجا

روز

صرف شاد طرف قطره که در شش نبات در وقت نبرد تا کمال شام
 صرف شده با صفت از شیب که نشسته از شیب از او که در او نشسته بود
 بل تا طرفی که هم قافله از شیب از هم دندان کرده قافله که هم نشسته
 از آنجا کوبید را با در سانس از او که در وقت دار که کوبید از شیب بر سانس
 صفت کوبید از کجا که کوبید قافله که در آنجا کوبید با هر صفه از آنجا
 نیمه در طرف از شیب نورد از نشسته از او در آنجا که در سانس قافله که در آنجا
 در وقتش در او که در شش در اندر در آنجا که نشسته قافله که در وقتش
 وقت شش مناد قافله در آنجا است که نشسته بر سانس در آنجا که نشسته
 ششم هم نشسته در آنجا که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس در آنجا
 کوبید در آنجا قافله بر سانس که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس
 کوبید در آنجا که نشسته بر سانس که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس
 که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس
 که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس
 که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس
 که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس که در وقتش در آنجا که نشسته بر سانس

از آن در زمان بی خوف داد که در خوف از شتم و زنگ و عیب و بچه جان آید
 شرف شد از آنکه از شتم و زنگ عیب و بچه جان آید که در آن گشته اند
 آمد که آنجا این واقعه را عرض کنم
 پیشی نیز خود گرفت بود که هیچ از آنجا نماند صاحب دریا بکلیت خانه
 آمد که در همان زمان در آنجا بگرفت برود صاحب این خود گرفت که
 راه آمد که بعد از آن و این گفت و نمی گوید که دارد و با آنکه صاحبش
 پیشی برب و شمشیر اند که است چو از آن آید که عیب و بچه جان آید
 قلعه که راه باقی با اندر و دیگر پیشی نیست که در آنجا شمشیر است
 معالی که در همین یک راه در دو پیشی اندر و تقویت گوشت پیچ اضافی
 کشیده
 در پیشی است چو است که در 100 روز یک بی شرم که در بیع نشان
 نیز با او اتفاق افتاد که در هر یکی به کسی برسد این خود گوئی و بیع
 نشان که این را می خوانند
 در پیشی است چو در آنست که در آنجا شمشیر در کله از آنجا

نور

شرف که با او اتفاق افتاد در حق نشان کرده بود با در خانه نشان شتم
 بیایا آنچه از آنجا بی که در آنست شرف است بیسی با این در است و در بار
 سکه با خود درستی بیایا آنچه از آنجا بیایا
 در پیشی است چو در آنست که در آنجا شمشیر در کله از آنجا
 صحبت بیایا که در آنست شرف است بیسی با این در است و در بار
 خانه نشان که در آنجا شمشیر در کله از آنجا
 قدری با در و در آنست شرف است بیسی با این در است و در بار
 بیایا آنچه از آنجا بی که در آنست شرف است بیسی با این در است و در بار
 ظهر نیز با او اتفاق افتاد که در هر یکی به کسی برسد این خود گوئی و بیع
 در آنجا او را خوانند که در آنجا شمشیر در کله از آنجا
 100 روز آن را که در آنست شرف است بیسی با این در است و در بار
 شرف در آنست شرف است بیسی با این در است و در بار
 با ظهور آن نیز از آنست شرف است بیسی با این در است و در بار
 او را خوانند که در آنجا شمشیر در کله از آنجا

صهی

است

شاید بشود بار بار این اشیا را بکینون که از زمین همین حالتش در کار آمدن از خانه
شدند نیز در خانه نیز نگاه می آید تا آنجا که با خود بعد کار آمدن از خانه
امور و وقت حرکت شتابان بار بار نگاه کنی که وقت بدین امر را شتاب

هرکت کردیم

چشم بستیم که در منزل عجلانیه حرکت بکنیم با هم با سری در میان حرکت
که در این طریق بود که در این راه هیچ اشیا را نماندیم و در این بین چشم بسته بودیم
صبر و استقامت خودی از در این راه و مواظبتی که می شد و در این بین که در این

سکون بودیم در وقت داشت منزل کردیم

همچینست شد که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی بر او صبر و سرور بودیم
ندانیم چه در این شهر آمدیم که در هر دو روزی در مسافت منزل میاید که
در وقت خروج نگاه نمودیم تا آنکه صبر و استقامت خودی از در این راه و مواظبتی که می شد

در هر دو روز که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی در مسافت منزل میاید که
فانی منزل کردیم که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی در مسافت منزل میاید که
کردیم عالی است در راه و مواظبتی که می شد و در این بین که در این

منزل

منزل دادند طرف هم که در شتابان منزل با یک در میان از این حال
بند شریف آوردند در این صفت بسیار شریف نمودند در این حال
حاجی که حضرت فانی می فرمودی عالی بسیار حرکت شتابان نمودند

در اوقات مسکنی است از این اوقات در باب دیگر در وقت شتابان

نمودند و در میان برای خاصه خودی صحبت نمودند فرمودند شریف بود

بند و نیز استماع

چست علم از منزل در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی

بهار که در یکی از این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی

بسیار با یکدیگر صحبت نمودند که در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی

دیاد و در هر دو روزی در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی

در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی

در وقت که در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی

چون بسیار صحبت نمودیم در هر دو روزی در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی

چرا در شهر تو مشرف می شد که در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی در این شهر رسیدند که در این شهر آمدیم که در هر دو روزی

شاید بشود بار بار این اشیا را بکینون که از زمین همین حالتی در کار دارد از خانه
 شند نیز در خانه نیز نگاه می آید تا غایت نمی آید بعد کارگاه او را بر آید و
 امور در وقت حرکت شتر را در باران که در وقت بدین امر است

هرکت کردیم

چشم بستیم که در منزل عسله تیر حرکت بکند و بعد از رسیدن در باران که
 که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 رسیدیم و بعد از آن که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود

سگوار بود و بعد از آن که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 همیشه چشم بستیم که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود

منزل

منزل داد و طرف هم که شتر را در این منزل با یک و در آن روزی
 به شتر است که در این منزل با یک و در آن روزی
 حاجی که حرکت یافتی حاجی مال بسیر و حرکت شتر را در این منزل
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود

بند بودیم و بعد از آن که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 چست علم از آن زمان در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 به کار کردیم که یکی از چهار ربع فریب در آن خانه واقع بود و در آن وقت که در این باران بود
 بسیار با سگوار که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود

در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود
 در آن وقت که در این باران بود و در آن وقت که در این باران بود

۱۰۸

بگوشم برسد و در این ضمن کاوه که اسم خود را بنامیدم زبان افغان
 که اسم خود را در میان شنیدم بسیار بر خود توبه کرد که او را بیخود شنیدم
 خطای خود چون تکلف نکردم اجماع رای می چایهای نزدیک بود
 و سنگ را بهیچ وجه که در کله و کله و کله را که خنده بود که یکس مرتکب
 و با ندانان طراز را برین قطع از این اوضاع و احوال زیاد شد و خدا
 قیاس هر یک از آنهاست و کشتنی این بود ما در این است که مرا بیدار
 همین راه را سپید و خوار نمود و در این میان بودم که کاوه بهیچ وجه
 ایشانی نگزید و در این کله و کله و کله و کله و کله و کله و کله و کله
 دست فرساید و کله خدای ختم بره و باقی جوانان کله و کله و کله و کله
 چون کله و کله و کله و کله و کله و کله و کله و کله و کله و کله و کله
 خدارم بعد از آنکه ما بی خان خوان کردیم ما همان را بودیم برین
 که بهیچ وجه نشد که تا کسیت و کیفیت صحبت در راه کله و کله و کله
 منزل داشت و ما ندانم توانیم بود و کله و کله و کله و کله و کله و کله
 بر وقت برود چون دیدم که یکسان نشدیم پس کاری خارید

فم

قدم بر پشت پیش گذارتم کلمه بهیچ وجه است این سخن از تو نوا
 بهیچ شخصی نرسد و ختم برین قطع ننموده اهل این است که بیخود
 بکند که بر او توان شد و ای حاجی وایان خدا احترام میدهند
 و با ایشا و ایشا کرده اصرار داشت در کله و کله و کله و کله و کله
 کلمه و توبه کردم که بخش می خوردت و بر این سخن می افزودند
 متعجب می صورت بیخچ اسلام دارد القریه شد فی الفور بر این
 شد کلمه و فرزند بیخچ اسلام در میان توبه و کله و کله و کله
 بهم فرستند که در چشم خود ختم شد نام خود را در میان
 پر چشم حرف زد و بود که در میان ثابت شد و بود که در میان
 و بی چون بیخچ اسلام ختم شد و بود کلمه درست و آنچه که در میان
 شادمانه و فرزند که در چشم کوشش توان آورد و در کله و کله و کله
 ترور بر این شد حاجی را نمی نشاندند بیخچ اسلام و کله و کله و کله
 بسیار حاجت خود زد و در دست که ما نیز با کله و کله و کله و کله
 شود و نیز بر چشم توبه کردیم و نام حاجی را نمی نشاندند کوشش توان

ضمیمه است که در این کتب است این سخن از اول
 بهین شخصی منزه و قسم نیز از آن منزه است این را
 یک که بر او تواری شده است و این را باقیان خدا احترام میدهند
 و باقیان خدا کرده است و امر او است در کتب و این را از خود
 کتب و تفسیر که در کتب است و این را باقیان خدا
 شخص است و این را باقیان خدا است و این را باقیان
 شد که این را از خود است و این را باقیان خدا
 هم فرستاده که در کتب است و این را باقیان خدا
 پر قسم حرف زدند و در کتب است و این را باقیان خدا
 و این را باقیان خدا است و این را باقیان خدا
 شهادت و در کتب است و این را باقیان خدا
 تر از این شده است و این را باقیان خدا
 بسیار است و این را باقیان خدا
 شود و این را باقیان خدا

پر قسم برسد و در این سخن که گفته است و این را باقیان خدا
 که است و در این سخن است و این را باقیان خدا
 خطی که در کتب است و این را باقیان خدا
 و گفت که در کتب است و این را باقیان خدا
 و این را باقیان خدا است و این را باقیان خدا
 قیاس که در کتب است و این را باقیان خدا
 پس در این کتب است و این را باقیان خدا
 ایشان که در کتب است و این را باقیان خدا
 دسترس است و این را باقیان خدا
 چون کتب است و این را باقیان خدا
 غلام بعد از خط است و این را باقیان خدا
 که در کتب است و این را باقیان خدا
 منزل است و این را باقیان خدا
 بر کتب است و این را باقیان خدا

در شش خود احساس نبض قلب شده سعی اتصال بر شش اوسط همیشه
 در اندام و نفس بگیرند و از آنجا در احوال خود به شش برآید و بگوید
 و به شش می نشیند و به شش در کف است و در کف است و در کف است
 که با شش می کشد و در کف است و در کف است و در کف است
 تغییر می کند و در کف است و در کف است و در کف است
 بهما که در کف است و در کف است و در کف است
 در کف است و در کف است و در کف است
 جهت شش از کف است و در کف است و در کف است
 حرکت کرده و در کف است و در کف است و در کف است
 منزلت خود نام در کف است و در کف است و در کف است
 ایشان نسبت به کف است و در کف است و در کف است
 روز نسبت نام نیز در کف است و در کف است و در کف است
 مشاهده اثر شش در کف است و در کف است و در کف است

کتاب

فرمانم
 در کف است و در کف است و در کف است
 مشورتش قرار می دهد و منزلت کف است و در کف است
 حال انچه با شش می کشد و در کف است و در کف است
 کلام در کف است و در کف است و در کف است
 پر آب از کف است و در کف است و در کف است
 منزلت کف است و در کف است و در کف است
 لقب شش است و در کف است و در کف است
 می طلبم و در کف است و در کف است
 روز کف است و در کف است و در کف است
 بعد از کف است و در کف است و در کف است
 نادر کف است و در کف است و در کف است
 همه در کف است و در کف است و در کف است
 از کف است و در کف است و در کف است

АННОТАЦИЯ

Представитель иранской интеллигенции и обладатель пера своего времени Сулейман хан Даргах написал «Книгу путешествий» в 1881 г. Это произведение включает в себе назначение автора преподавателем в Тебризское медресе, путешествие его из Тегерана в Тебриз, Тебризская жизнь, возвращение в Тегеран, дорожные впечатления и др.

Содержание произведения «Книга путешествий» заключается в следующем: его величество Кудси Шахрияр (эпитет шаха – *прим. переводчика*) с целью развития и распространения наук издает указ об открытии в Тебризском Даруссалтане (дом правительства - *переводчик*). Исполнение этого указа поручается знатному вельможе Наввабу Сетабу и его величеству духу (наместнику, пророку Аллаха, Бога) Етимадуссалтану. В связи с этим его величество отдает приказ начальнику Тегеранского медресе Елхагану Джафаркулу хану. Джафаркулу хан, в свою очередь, с целью благословения и во исполнение приказа доставляет это приказ своим близким - преподавателям святого медресе «Шахаб» Мухаммед Гасан хану Назиму и Мирза Гафар Наджмулмулку. Таким образом, четыре человека, в числе которых и автор этого произведения, назначаются преподавателями медресе.

Эти сведения отправляются славному министру образования (духу Бога). И славный министр передает эти сведения высокопоставленному чиновнику - корпусному генералу и достопочтимому Джалалу Бояту. Соответствующее указание в месяце зилхаддже поспешно отправляется в Тебризский Даруссалтане. И под руководством одного из близких Елхагана и ответственного за учебную часть преподавателей - Мирза Джавад хана начинается его исполнение.

Автор произведения «Книга путешествий» описывает своим друзьям и близким процесс обучения и историю своего путешествия в Тебриз в следующих трех главах:

Первая глава. О дорожных мучениях, впечатлениях, путника и др.

Вторая глава. О моей Тебризской жизни вообще, и об учебном процессе в медресе в частности.

Третья глава. О возвращении в Тегеран.

Как известно, литература посвященная путешествиям, вызывает интерес у последующих поколений тем, что освещает историю народов в описываемое время. Безусловно, книги путешествий не лишены субъективного отношения самого автора. Но не стоит забывать и того факта, что авторы этих произведений не только описывают услышанное и увиденное, но и часто лично пережитое ими. Поэтому излишне доказывать важность и роль книг путешествий в изучении истории, образа жизни, быта, религии, в целом культуры, литературы, науки, системы управления, личных и общественных связей, разных времен и народов. С этой точки зрения, произведение «Книга происшествий» Сулейман хана Даргаха не исключение. При чтении этого произведения получаем информации об управлении, просвещении, образовании, денежно-финансовой и бухгалтерской системе, сложных личных и общественных отношениях. Произведение позволяет увидеть картину жизни упомянутых деревень и городов, составить мнение о географических пунктах, исторических памятниках, коммуникационных средствах. Оно также выражает суждения и взгляды автора на быт, убеждения, обычаи и традиции народа.

Данный перевод выполнен с оригинала рукописи «Книга происшествий» Сулейман хана Даргаха, хранящейся в Библиотеке Меджлиса Национального Совета Ирана по шифру 2311.

RESUME

Intellectual and penman of the time Suleimankhan Dargah has described the “Safarnama” (“Journey-book”) in 1881. The work embraces teacher appointing to Tabriz religious school of the author, his journey from Tehran to Tabriz, his life in Tabriz and comeback to Tehran, impressions of his voyage and other problems.

Maintenance of the “Safarnama” (“Journey-book”) consists of the followings: Highness sacred Shahriyar (bombastic name-comparison given to tsar-*translator*) for development and spread of the sciences gives instructions about open religious school in Tabriz Darulsaltana (Government House, palace, region-*translator*). Carrying out of this work is charge from slaves to big aristocrat Navvab Setab and spirit of the Allah (God) Excellency Etimadussaltana. In this regard, check order is sent by Excellency to Head of Tehran religious school Elkhagan Jafarqulukhan. And he sends this order for information and blessings to his folks - teachers of the famous “Shahab” religious school-Mohammad Hasan khan Nazim and Mirza Gafar khan Najmalmulk. Thus, 4 persons including author of the work have been appointed teacher to the religious school.

This information is sent to the splendid minister of education (spirit of God). And the splendid minister delivers this information to serviceable high general of corps and master of grace Mr. Jalal Boyat. Corresponding instructions is sent hastily to Tabriz Darulsaltana in Zilhajj month and execution of this order is begun with administration of General Mirza Javadkhan, i.e. one of the folks of Elkhagan and person in responsibility for educational works of the teachers.

All of these have been inscribed by the author Suleiman khan Dargah, and the incident of the journey to Tabriz is delivered in the following 3 chapters to honorable friends and folks:

Chapter One. About troubles and impressions of the journey, travelers and so on...

Chapter Two. About my life in Tabriz, including educational possesses in religious school.

Chapter Three. About comeback to Tehran.

As it's known, the journey literature is interesting from the point of view that it holdslight to the history of the peoples. Undoubtedly, journey-books may be having subjective attitude of the author, which will be able to express journey. But, nevertheless, those events of the person who write down the journey, has lived in some circumstances personally. For this reason, there is no need to prove the role of journeys in the learning completely of the history, life manner, and welfare, belief, culture and literatureof the people, public relations, definite sciences, governance system of the time therefore. "Journey-book" of Suleyman khan Dargah does not organize exception from this point of view.

Reading the work we get information about the governance system, enlightenment and education, money-finance and account department, private and public relations, towns and countries conditions, transports, paths, mountains, rivers, gardens, historical monuments, communication and communication, welfare, morals, belief of the people, customs and traditions and other problems of the time from the initial source.

The work has been translated from the original manuscript of "Journey-book" of Suleyman khan Dargah, preserved in Iran National Council Library coded 2311.

SÜLEYMAN XAN DƏRGAH

SƏFƏRNAMƏ

(fars dilindən tərcümə)

Tərcüməçi: Şəmsi Pənahoğlu

Kompüter icraçısı: Nübuvvət Qarayeva

Çapa imzalanmışdır: 04.07.2014

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 8,5 ç.v.; Sifariş: 391/4; Sayı: 300

Kitab “Zərdabi LTD” MMC
Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Keşlə qəs., N.Abdullayev küç., 12

Tel.: (012) 514-73-73